

บทที่ ๓

อายตนะ และหลักธรรมในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา ย่อมสามารถเห็นการเกิดขึ้นของรูปนามอย่างแจ่มแจ้ง โดยความเป็นเหตุเป็นผลกันตามญาณทัสสนะที่สูงขึ้น แต่ก็เป็นการยากที่จะรู้อย่างลึกซึ้งถึงสภาพที่เป็นทุกข์ และยากที่จะรู้ว่าเป็นเพียงสภาวะที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ก็สภาวะที่รู้ยากนี้ไม่ปรากฏจึงทำให้รู้ยาก สาเหตุที่สภาวะเหล่านี้เกิดอยู่แต่รู้ได้ยากนี้ก็เพราะ บุคคลไม่ได้ใช้สติพิจารณานั่นเอง แต่เมื่อใดผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาเอาใจใส่มีสติพิจารณาโดยตลอดตามรู้สิ่งที่ควรรู้ด้วยวิปัสสนาญาณ โดยมีหลักธรรมที่สำคัญดังจะกล่าวในบทนี้ คอยประทับประคองสนับสนุน จึงจะสามารถรู้โดยประจักษ์แจ้งได้ ทุกขสัจและสมุทยสัจเหล่านั้นเป็นสภาวะที่ไม่สามารถรู้ได้โดยง่าย เป็นสภาวะที่ญาณโดยปกติไม่สามารถที่จะเข้าถึงหรือเข้าใจโดยสภาวะได้ เป็นสภาวะที่วิปัสสนาญาณ และมรรคญาณ ซึ่งเป็นญาณระดับภาวนาอันลุ่มลึกเท่านั้นที่จะพึงเห็นได้ ดังนั้น หลักธรรมที่จะกล่าวในบทนี้ จึงเป็นหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับอริยสัจ ๔ และเป็นหลักธรรมสนับสนุนในการเจริญวิปัสสนาภาวนาเพื่อเข้าถึงการบรรลุธรรม ผู้วิจัยจึงได้กำหนดหัวข้อศึกษาไว้ดังนี้

๓.๑ อายตนะ และอายตนะในความเป็นวิปัสสนาภูมิ

๓.๒ การเจริญวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔

๓.๓ โพชฌงค์ ๗

๓.๔ อริยสัจ ๔

๓.๕ อริยมรรคมีองค์ ๘

๓.๑ อายตนะ และอายตนะในความเป็นวิปัสสนาภูมิ

๓.๑.๑ ความหมายของอายตนะ

๑ ความหมายของอายตนะตามนัยพระไตรปิฎก มีมาในพระไตรปิฎก เรื่องอายตนะ ซึ่งเป็นการภาษิตของพระสารีบุตร ที่กล่าวตอบกับพระอริยสาวกถึงความหมาย เหตุเกิด และความดับของอายตนะ ๖ ประการว่า

เมื่อใด พระอริยสาวกรู้ชัดอายตนะ ๖ ประการ เหตุเกิดแห่งอายตนะ ๖ ประการ ความดับแห่งอายตนะ ๖ ประการ และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งอายตนะ ๖ ประการ เมื่อนั้น แม้ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น พระอริยสาวกก็ชื่อว่า มีสัมมาทิฐิ มีความเห็นตรง มีความเลื่อมใส อันแน่วแน่ในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้

อายตนะ ๖ ประการ เป็นอย่างไร เหตุเกิดแห่งอายตนะ ๖ ประการ เป็นอย่างไร เหตุดับแห่งอายตนะ ๖ ประการ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งอายตนะ ๖ ประการ เป็นอย่างไร

อายตนะ ๖ ประการ คือ

๑. จักขายตนะ (อายตนะ คือ ตา)
๒. โสทายตนะ (อายตนะ คือ หู)
๓. ชานายตนะ (อายตนะ คือ จมูก)
๔. ชิวหายตนะ (อายตนะ คือ ลิ้น)
๕. กายายตนะ (อายตนะ คือ กาย)
๖. มนายตนะ (อายตนะ คือ ใจ)

เพราะนามรูปเกิด เหตุเกิดแห่งอายตนะ ๖ ประการจึงมี

เพราะนามรูปดับ ความดับแห่งอายตนะ ๖ ประการจึงมี

อริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ สัมมาทิฐิ ... ฯลฯ สัมมาสมาธิ

นี้แลเป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งอายตนะ ๖ ประการ

เมื่อใด พระอริยสาวกผู้ชัทยอายตนะ ๖ ประการ เหตุเกิดแห่งอายตนะ ๖ ประการ เหตุดับแห่งอายตนะ ๖ ประการ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งอายตนะ ๖ ประการ อย่างนี้ เมื่อนั้น ท่านละราคานุสัยโดยประการทั้งปวง ฯลฯ เป็นผู้ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ แม้ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระอริยสาวกก็ชื่อว่า มีสัมมาทิฐิ มีความเห็นตรง มีความเลื่อมใสอันแน่วแน่โดยธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้”^๑

สรุป อายตนะ คือ จุดเกิดหรือแหล่งกำเนิดที่เป็นช่องทางให้อกุศลธรรมเข้ามาสู่ผู้ปฏิบัติ และเป็นการเปิดโอกาสให้ชวนะเสพอารมณ์ที่เป็นอกุศลมากยิ่งขึ้น อธิบายว่า การเห็นเกิดได้เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย และผัสสะเกิดได้เพราะมีที่ประชุมกันของจักขุประสาท รูปารมณ์ และจักขุวิญญาณ ทั้งสามอย่างนี้เรียกว่า อายตนะ ซึ่งให้เข้าใจความหมายของอายตนะว่า หมายถึง เป็นที่เกิด เป็นแหล่งกำเนิด หมายความว่า เป็นที่เกิดของบุญและบาป เป็นกรรมก่อให้เกิดภพใหม่

ผลอันมาจากเหตุนี้เป็นการพิสูจน์หลักคำสอนซึ่งพระพุทธองค์ทรงชี้แนะว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ สัมมาทิฐิ เป็นต้น เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งอายตนะ ๖ ประการ จากความทะยานอยาก และความยึดมั่นถือมั่น และให้หลุดพ้นจากการเกิดใหม่ และทุกข์ทั้งปวงที่มีชาติเป็นปัจจัย เพราะอุปาทานดับ กรรมภพจึงดับ เมื่อภพดับ ชาติจึงดับ เมื่อชาติดับ ชรา มรณะ และความเศร้าโศก เป็นต้น จึงดับไปด้วย

^๑ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๙/๙๔-๙๕.

ก. เพราะเป็นที่สืบต่อ คือ จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายย่อมสืบต่อ คือ หมั่นเพียรพยายามไปตามหน้าที่ของตน ๆ มีการเสวยอารมณ์เป็นอาทิ ในทวารและอารมณ์นั้น ๆ มีจักขุและรูป เป็นต้น

ข. เพราะแผ่ขยายทั้งหลาย ทวารและอารมณ์ทั้งหลายนั้นย่อมแผ่ คือ ขยายจิตและเจตสิกธรรมเหล่านั้น

ค. เพราะนำอายตนะทั้งหลายไป ทวารและอารมณ์ทั้งหลายนั้นยังไม่ดับเพียงใด ย่อมนำไปซึ่งสังสารทุกข์ อันเป็นไปในสงสารซึ่งมีเบื้องต้น เบื้องปลายรู้ไม่ได้ คือ สังสารทุกข์อันยึดเยื้อนั่นเอง^๔

อีกนัยหนึ่งอายตนะมีความหมายว่า เป็นที่เกิด ๑ หรือแหล่งกำเนิดของการรับรู้ ๑^๕ เป็นที่เกิดหมายความว่า เป็นที่เกิดของบุญและบาป คือ บุญและบาปอาศัยเกิดตามอายตนะนี้ทั้งนั้น และนอกจากนี้ยังเป็นที่เกิดของจิต กับเจตสิกอีกด้วย เป็นแหล่งกำเนิดของการรับรู้ หมายความว่า เหตุปัจจัยมาประชุมกัน^๖ ณ ที่นี้ เช่น ตาเห็นรูปครั้งหนึ่ง ๆ ต้องประชุมพร้อมด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ จักขุประสาท รูปรามณ์ แสงสว่าง มนสิการ หูได้ยินเสียง ก็ต้องประชุมพร้อมด้วยเหตุ ๔ โดยทำนองเดียวกัน คือ โสตประสาท สัททารมณ์ ช่องว่าง และมนสิการ ดังนี้ เป็นต้น^๗ การบรรจบกันของเหตุปัจจัยดังกล่าวก่อให้เกิดผัสสะ อายตนะทำให้สังสารทุกข์เกิดขึ้น หมายความว่า สรรพสัตว์พากันหลงจมอยู่ในวัฏสงสารไม่รู้จักหนทางไปสู่มรรค ผล นิพพาน เกิดความมืดมนนอนธการเพราะอวิชชาทอหุ้ม จึงพากันก่อกรรมทำชั่วอยู่ตลอดไป เมื่อทำกรรมแล้วย่อมได้รับผลของกรรม คือ วิบาก เมื่อวิบากเกิดขึ้นแล้วกิเลสก็เกิดขึ้นอีก วนกันอยู่ในห้วงมรรณพภพสงสารอย่างนี้ตลอดไป ไม่รู้จักสิ้นสุดยุติลงได้ ทั้งนี้เพราะอาศัยอายตนะเป็นเหตุ^๘ ดังพระพุทฺธพจน์ที่มีมาในมหาสติปัฏฐานสูตร หมวดอายตนะ ความว่า:-

ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อายตนะภายใน ๖ ประการ และอายตนะภายนอก ๖ ประการอยู่ อย่างไร

๑. รู้ชัดตา รู้ชัดรูป และสังโยชนใดอาศัยตาและรูปทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้น ก็รู้ชัดสังโยชนนั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชนที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุ นั้น การละสังโยชนที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุ นั้น และสังโยชนที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุ นั้น

^๔ อภ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๑/๙๗/๑๖๔.

^๕ อภ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๑/๙๗/๑๖๖.

^๖ อภ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๑/๙๗/๑๖๕.

^๗ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ), วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๙๔๑.

^๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๔๐.

๒. รู้ซัดหู รู้ซัดเสียง ฯลฯ

๓. รู้ซัดจมูก รู้ซัดกลิ่น ฯลฯ

๔. รู้ซัดลิ้น รู้ซัดรส ฯลฯ

๕. รู้ซัดกาย รู้ซัดโผฏฐัพพะ ฯลฯ

๖. รู้ซัดใจ รู้ซัดธรรมารมณ์และสังโยชนใดอาศัยใจ และธรรมารมณ์ทั้ง ๒ นั้นเกิด ก็รู้ซัดสังโยชนนั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชนที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ซัดเหตุ นั้น การละสังโยชนที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ซัดเหตุ นั้น และสังโยชนที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ซัดเหตุ นั้น^๙

ด้วยวิธีนี้ ภิกษุเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย ทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรมทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ ในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับ ในธรรมทั้งหลายอยู่

หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “ธรรมมีอยู่” ก็เพียงพออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตณฺหาและทิฏฐิ) อยู่ ไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก ภิกษุจึงชื่อว่าพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อายตนะภายใน ๖ ประการ และอายตนะภายนอก ๖ ประการอยู่ อย่างนี้แล^{๑๐}

จิตของทุกคนมีสภาพรู้สิ่งที่มาปรากฏทางทวารทั้ง ๖ ด้วยการเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส และนึกคิด จึงเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์ตามปกติ แต่นามธรรมที่เกิดร่วมกับจิต คือ สัญญา ทำหน้าที่หมายรู้ และสังขารทำหน้าที่ปรุงแต่งให้ตอบสนองในทางลบหรือบวก ทำให้จิตไม่บริสุทธิ์ มีแต่ความทุกข์ระวนกระวายใจ แต่การเจริญโพชฌงค์จะช่วยให้จิตกลับคืนสู่สภาพบริสุทธิ์ ด้วยกระบวนการเจริญสติที่รับรู้สภาวะธรรมปัจจุบันเป็นหลัก^{๑๑}

สรุป ความหมายของอายตนะตามนัยปกรณ์วิเสสว่า หมายถึง สืบต่อ และแผ่ขยาย เพราะนำอายตนะทั้งหลายไป การได้รับอกุศลธรรมเหตุเพราะสัตว์โลกทั้งหลาย คิด ทำ และพูด เพราะความไม่รู้ริยสัจ ๔ และไม่เข้าใจหลักปฏิจจสมุปบาท แต่ก็ปฏิเสธไม่ได้ว่ากรรมดีให้ผลดีกรรมชั่วให้ผลร้าย และทุกคนย่อมได้รับผลกรรมที่ตนทำไว้ ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดปฏิสนธิวิญญาน เป็นการสืบต่อ และแผ่ขยายแห่งอาสวะทั้งหลาย เพราะนำไปสู่สังสารวัฏอันยาวนานเช่นนั้นนั่นเอง

^๙ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๗/๑๑๕.

^{๑๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๗/๑๑๕-๑๑๖.

^{๑๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๓/๕๐๓-๕๐๔.

๓.๑.๒ อารมณ์ของวิปัสสนา

คำว่า “อารมณ์” มีความหมายโดยรูปศัพท์ว่า อาคนตวา จิตตเจตสิกภา รมนติ เอเตสุติ อารมณานิ รูป เป็นต้นเป็นที่จิตและเจตสิกมายนตี จึงชื่อว่า อารัมมณะ โดยนัยนี้ หมายถึง รูปนามที่เป็นที่ยึดเหนี่ยวของจิต ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา อารมณ์ของวิปัสสนา เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ ธรรมที่เป็นภูมิของวิปัสสนา คือ ธรรมทั้งหลายอันเป็นพื้นฐานที่จะมองดูรู้เข้าใจให้เกิด ปัญญาเห็นแจ้งตามเป็นจริง ตรงกับคำว่า “ปัญญาภูมิ” ได้แก่ ชั้นธ ๕ อายุตนะ ๑๒ ชาติ ๑๘ อินทรี ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒^{๑๒} เหตุนั้น ธรรมทั้ง ๖ หมวดนี้ ย่อลงเป็นรูปและนาม

สรุปได้ว่า อารมณ์และวิปัสสนาภูมินั้น คือ สิ่งเดียวกัน หมายถึง รูปและนามที่เป็น เครื่องยึดเหนี่ยวจิต เพื่อให้ผู้ปฏิบัติรู้เท่าทันจิต รู้ปัจจุบันธรรม ในช่วงเริ่มต้นคำบริกรรมจะทำให้ รับรู้ปัญญาเป็นอารมณ์ซึ่งจะช่วยให้จิตจดจ่อต่ออารมณ์มากขึ้นในเบื้องต้น กระทั่งสามารถหยั่งเห็น รูปนามตามความเป็นจริง เข้าถึงปัญญาภูมิตามสภาวะธรรมนั้น ๆ โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็น อนัตตาได้ เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นผู้ปฏิบัติจึงเห็น และตามรู้สภาวะธรรมได้ชัดเจนและง่ายขึ้น

๓.๑.๓ ความหมายอายุตนะในความเป็นวิปัสสนาภูมิ

วิปัสสนาภูมิ หมายถึง พื้นที่ที่กระทำวิปัสสนา หรือกรรมฐานของวิปัสสนา หรือ อารมณ์ของวิปัสสนา นั่นคือ การเจริญวิปัสสนาภาวนาต้องกำหนดรู้อยู่ที่วิปัสสนาภูมิ^{๑๓} ซึ่ง พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้นั้นมีอยู่ ๖ ภูมิด้วยกัน ได้แก่ ชั้นธ ๕, อายุตนะ ๑๒, ชาติ ๑๘, อินทรี ๒๒, อริยสัจ ๔, และปฏิจจสมุปบาท ๑๒ แต่เมื่ออยู่วิปัสสนาภูมิลงแล้ว คงได้ ๒ อย่าง คือ รูปและ นาม เพราะการเจริญวิปัสสนาภาวนานั้น จะต้องมิเฉพาะรูปและนามเท่านั้นเป็นอารมณ์

อายุตนะ ๑๒ เป็นวิปัสสนาภูมิอีกภูมิหนึ่งที่พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงไว้ การเจริญ โดยการกำหนดอายุตนะเป็นอารมณ์หลัก แต่ในความเป็นจริงของการกำหนด จะมีนามธรรม อย่างอื่นปรากฏร่วมกับอารมณ์หลักอยู่ด้วยเสมอ ได้แก่ ชาติซึ่งเป็นปรมาตมอารมณ์ ผัสสะ เวทนา เป็นต้น อายุตนะ ๑๒ ประกอบด้วย จักขายตนะ รูปายตนะ โสตายตนะ สัททายตนะ ฆานายตนะ คันธายตนะ ชิวหายตนะ รสอายตนะ กายายตนะ โสณัฐพพายตนะ มนายตนะ อัมมายตนะ ชื่อว่า อายุตนะทั้งหลาย^{๑๔} เมื่อย่อให้สั้นในหลักปริยัติเหลือ ๒ คือ อายุตนะภายใน ๖ อายุตนะ ภายนอก ๖ และถ้าย่อให้สั้นในแนวปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเหลือ ๒ คือ รูปและนาม กล่าวคือ

^{๑๒} พระพรหมคุณาภรณ์, (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๗๔.

^{๑๓} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๕.

^{๑๔} พระมหาพุทธโฆสเถระ, วิสุทธิมรรค เล่ม ๓, แปลโดย พระเมธีกิตติโยดม (พิน กิตติปาโล) และ ธนิต อยู่โพธิ์, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูญาณ, ๒๕๔๑), หน้า ๗๓.

อายตนะ ๑๒ เมื่อย่อยวิปัสสนาภูมิลงแล้วเป็นรูป ๑๐ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ เป็นนาม ๑ คือ ใจ และเป็นทั้งรูปและนามมี ๑ คือ ธัมมายตนะนั้นได้แก่ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน ๑ (เจตสิกกับนิพพานเป็นนาม และสุขุมรูป ๑๖ เป็นรูป)^{๑๕}

สรุปได้ว่าการเจริญวิปัสสนาภาวนานั้น จะต้องมิเฉพาะรูปและนามเท่านั้นเป็น อารมณฺ์ และอายตนะก็เป็นที่เกิดที่อยู่ของจิตและเจตสิก วิปัสสนาภูมิทั้ง ๖ คือ ชันธ ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ และปฏิจจสมุปบาท ๑๒ แต่เมื่อย่อยวิปัสสนาภูมิลงแล้ว คงได้ ๒ อย่าง คือ รูปและนาม

๓.๑.๔ สภาวธรรมของอายตนะ

แม้เราทั้งหลายจะทราบไปแล้วถึงการกำหนดรู้อายตนะเป็นอารมณ์หลัก แต่สามารถ ยังกิจการรู้อารมณ์อื่น ๆ สำเร็จได้โดยอาศัยหลักฐานจากพระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกา เมื่อ ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนานั้นได้กำหนดรู้รูปอย่างชัดเจนเช่นนี้ นามธรรมย่อมปรากฏด้วย อาการ ๓ ประการ คือ โดยความเป็นผัสสะ เวทนา หรือวิญญาณ สำหรับผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา ผู้ที่เริ่มปฏิบัติ และสามารถตามกำหนดรู้รูปธรรมได้อย่างชัดเจนแล้ว นามธรรมทั้งหลายก็จะ ปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติ นั้นโดยธรรมชาติ เช่น ปัญจทวาริกนามธรรม กล่าวคือ นามธรรมที่เกิดทาง จักขุทวารเป็นต้น ซึ่งรับเอารูปธรรมดังกล่าวเป็นอารมณ์ย่อมปรากฏชัดแก่เขาโดยผัสสะบ้าง เวทนาบ้าง วิญญาณจิตบ้าง อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น เมื่อผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาได้รู้สภาวะแข็งหรือ อ่อนของปฐวีธาตุแล้ว ในบางท่านอาจรู้ผัสสะ คือ การกระทบกับความแข็งหรืออ่อน บางท่านอาจรู้ เวทนา คือ ความรู้สึกสุขหรือทุกข์ บางท่านอาจรู้วิญญาณจิตที่รู้ความแข็งหรืออ่อน อย่างไรก็ตาม สำหรับผู้ปฏิบัติที่มีผัสสะปรากฏชัด ก็จะสามารถกำหนดรู้ผัสสะนั้นได้ตามความเป็นจริง ด้วยปัญญา ส่วนสภาวธรรมอื่น ๆ เช่น เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ในฐานะเป็นสัมปยุต ธรรมกับผัสสะนั้นจึงได้ชื่อว่า เป็นธรรมที่ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนานั้นกำหนดไปด้วย อุปมาเหมือน มีเชือก ๕ เส้น ผูกติดกัน เชือกเส้นหนึ่งโผล่ขึ้นเหนือน้ำ อีก ๔ เส้นจมอยู่ในน้ำ เมื่อดึงเชือกที่ อยู่เหนือน้ำมาเชือกเส้นอื่นก็ตามติดมาด้วยฉันทใด ผัสสะเหมือนเชือกที่อยู่เหนือน้ำ เวทนาเป็นต้น เหมือนเชือกที่อยู่ในน้ำ การดึงเชือกที่ปรากฏแล้วมีเชือกที่ไม่ปรากฏติดมาด้วยเหมือนการกำหนด ผัสสะที่ปรากฏชัดแล้วนับว่าได้ตามรู้เวทนาเป็นต้นโดยอ้อม^{๑๖}

^{๑๕} พระธรรมราชา (โชดก ญาณสิทธิ), วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๙๔๑.

^{๑๖} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะ (ฉบับพิเศษ) มหาสติปัฏฐานสูตร, แปลโดยจรัญ ธรรมดา, หน้า ๗๙ (บทนำ).

สรุปคือ การกำหนดรู้สภาวะธรรมที่มากกระทบต่อจิตทางอายตนะนั้น หากผู้ปฏิบัติได้ กลิ่น เป็นต้น และสามารถมีสติรู้ทันว่า “หอม” “เหม็น” หรือ “ได้กลิ่น” ในขณะนั้น บรรดา สภาวะธรรมที่ซ่อนอยู่สภาวะใดสภาวะหนึ่งก็จะสำแดงตน ปรากฏโดยสภาวะลักษณะเป็นต้น ทำให้ ผู้ปฏิบัติรู้สภาวะธรรมนั้นตามจริงที่ปรากฏ ซึ่งเป็นการรู้ในระดับ ญาณปริยญา

๓.๑.๕ ความสืบทอดของสภาวะธรรม

ผัสสะปรากฏชัด ชี้ให้เห็นถึงความประจักษ์ชัดโดยอาการกระทบของผัสสะเท่านั้น อย่างไรก็ตาม เมื่อผัสสะปรากฏชัด ผัสสะนั้นมีอยู่ในอารมณ์ใด นามธรรมเหล่านี้ คือ เวทนา ที่มี ลักษณะเสวยอารมณ์นั้นสัญญาที่มีลักษณะจดจำอารมณ์นั้น เจตนามีลักษณะมุ่งมั่นในอารมณ์นั้น และวิญญาณหรือจิตที่มีลักษณะรู้อารมณ์นั้น ย่อมปรากฏ “ผัสสะปรากฏชัดแก่บุคคลใด บุคคลนั้น ย่อมกำหนดรู้ธรรมอื่นซึ่งมีผัสสะเป็นลำดับที่ ๕ หมายถึง เวทนา สัญญา เจตนา วิญญาณ และผัสสะ โดยนัยดังนี้ว่า แม้เวทนาที่เสวยอารมณ์นั้น สัญญาที่จดจำอารมณ์นั้น เจตนาที่มุ่งมั่น ในอารมณ์นั้น และวิญญาณที่รู้อารมณ์นั้น ย่อมเกิดขึ้นพร้อมผัสสะ”^{๑๗}

ขยายความข้างต้น คือ “ผัสสะ ย่อมปรากฏชัดแก่ผู้เจริญวิปัสสนากาวนาผู้ใด ผู้ปฏิบัติ ผู้นั้นย่อมรู้สภาวะลักษณะเป็นต้นของผัสสะเท่านั้น แต่ถึงกระนั้นก็ยังได้ชื่อว่าเป็นผู้กำหนดรู้ สภาวะธรรม ทั้งนี้เป็นเพราะว่าผัสสะมิได้เกิดขึ้นตามลำพัง ยังมีสัมปยุตธรรมอื่นเกิดร่วมอยู่ด้วย เช่น เวทนา สัญญา เจตนา และวิญญาณ” จากข้อความข้างต้นนี้ คือ ผู้ปฏิบัติผู้ที่มีผัสสะปรากฏชัดนั้น ย่อมกำหนดรู้ผัสสะที่ไม่ปรากฏชัดโดยวิธีการอนุমানเอาด้วยสุตมยญาณ ทั้งนี้เป็นเพราะว่า ผัสสะ และเวทนาเป็นต้นนั้น เป็นสภาวะธรรมที่เกิดร่วมกัน

ผู้ศึกษามักสับสนตามนัยนี้เป็นเพราะว่า ในที่นี้มีได้เป็นการแสดงเรื่องของการรู้โดย อนุমানญาณ หรือสุตมยปัญญาแต่เป็นการแสดงวิธีการรู้สภาวะธรรมด้วยภาวนามยปัญญาล้วน ๆ อีกอย่าง คำกล่าวในที่นี้ก็เหมือนกับการกล่าวในทางโลก ๆ ว่า “พระจันทร์นั้น ย่อมปรากฏรูป สี สัน แก่สายตามนุษย์ ซึ่งก็หมายความว่า รูปสี สัน แห่งพระจันทร์เท่านั้นที่คนสามารถรับรู้ด้วย สายตาได้ ส่วนรูปอื่น ๆ เช่น รูปกลิ่น รูปรส รูปโผฏฐัพพะ เป็นต้น ไม่สามารถที่จะรับรู้ได้ แต่ถึง กระนั้น ผู้คนก็มักจะกล่าวว่าตนเองรู้เห็นพระจันทร์ทั้งดวง” ฉะนั้น คำว่า การรู้สภาวะธรรม คือ ผัสสะ ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกันนี้แล นั่นก็หมายความว่า แม้ว่าผัสสะจะปรากฏชัด ส่วนสภาวะธรรม

^{๑๗} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะ (ฉบับพิเศษ) มหาสติปัฏฐานสูตร, แปลโดยจรรุญ ธรรมดา, หน้า ๘๐ (บทนำ).

อื่นไม่ปรากฏชัด แต่ถึงกระนั้นในการกำหนดรู้ผัสสะที่ปรากฏชัด ก็เป็นอันสงเคราะห์เอาการกำหนดรู้สภาวะธรรมอื่น ๆ โดยความเป็นสภาวะธรรมที่ปรากฏชัดเหมือนผัสสะนั้น และสามารถรู้ได้พร้อมกับจักขุวิญญาณ^{๑๘}

เมื่อบุคคลกำหนดรู้ผัสสะด้วยปริยญา ๓^{๑๙} ก็เป็นอันกำหนดรู้เวทนา ๓ เพราะเวทนามีผัสสะนั้นเป็นเหตุเกิด และเกิดพร้อมกับผัสสะนั้น ปริยญา ๓ ที่กล่าวถึงในที่นี้ ประกอบด้วย

๑. ญาตปริยญา คือ ญาณที่รู้สภาวะลักษณะของรูปนาม ได้แก่ นามรูปปริจเฉทญาณ และปัจฉยปริคคหญาณ

๒. ตีรณปริยญา คือ ญาณที่รู้สามัญญลักษณะ กล่าวคือ ไตรลักษณ์ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ได้แก่ สัมมสนญาณและอุทยัพพญาณ

๓. ปหานปริยญา คือ ญาณที่ทำหน้าที่ละนิจสัณญา เป็นต้น ได้แก่ วิปัสสนาญาณ ตั้งแต่ภังคญาณเป็นต้น ไปจนถึงมรรคญาณ

สรุป เมื่อผู้เจริญวิปัสสนาภาวนากำหนดรู้วิญญาณแล้ว รูปนามนั้นก็เป็อันผู้ปฏิบัตินั้นกำหนดรู้ไปด้วย เพราะรูปนามมีวิญญาณนั้นเป็นมูลเหตุ และเพราะเกิดพร้อมกัน แสดงให้ทราบว่า ผู้ปฏิบัติจะรู้เจตสิกอื่นที่เกิดร่วมพร้อม ๆ กับจักขุวิญญาณนั่นเอง หากรู้ผัสสะก็จะรู้เวทนาที่เกิดจากผัสสะและสัมปยุตกับผัสสะนั้นไปด้วย หากรู้วิญญาณ ก็จักรู้นามรูปที่เกิดแต่วิญญาณนั้นได้ด้วย เพียงแต่ผู้ปฏิบัติรู้สภาวะธรรมที่ปรากฏอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ได้ชื่อว่า เป็นผู้รู้จิตและเจตสิกทั้งปวง

๓.๑.๖ ความสัมพันธ์ของอายตนะและธาตุ

ธาตุมี ๖ ประเภทดังนี้ คือ ปรฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาสธาตุ และวิญญาณธาตุ เมื่อผู้ปฏิบัติรู้เห็นธาตุทั้ง ๖ ประเภทนี้ด้วยวิปัสสนาญาณและมรรคญาณใด เขาควรได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้ฉลาดในธาตุด้วยการรู้เห็นเพียงเท่านี้ ในบรรดาวิญญาณธาตุ ๖ ประการเหล่านั้น เมื่อบุคคลกำหนดรู้จักขุวิญญาณได้แล้ว ก็เป็นอันกำหนดรู้ธาตุทั้ง ๒ คือ จักขุธาตุ (จักขุปสาท) อันเป็นที่อาศัยเกิดของจักขุวิญญาณนั้น และรูปธาตุ (รูปารมณ) อันเป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณนั้นไปด้วย พึงทราบโดยนัยนี้แม้ในวิญญาณธาตุทั้งปวง อนึ่ง เมื่อบุคคลกำหนดรู้มโนวิญญาณธาตุแล้ว ก็เป็นอันกำหนดรู้ธาตุทั้ง ๒ คือ (๑) มโนธาตุซึ่งมาในรูปของสัมปฏิจจวนิจตซึ่งเกิดก่อนและปัญจทวาราวชชนจิตซึ่งเกิดภายหลังมโนวิญญาณธาตุนั้น และ (๒) ธรรมธาตุซึ่งเป็นฝ่าย

^{๑๘} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะ (ฉบับพิเศษ) มหาสติปัฏฐานสูตร, แปลโดยจํารูญ ธรรมดา, หน้า ๘๑ (บทนำ).

^{๑๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสัสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์, หน้า ๖๙-๗๐.

อารมณ์ ด้วยเหตุนี้หากบุคคลผู้รู้ธาตุ ๖ ด้วยวิปัสสนาญาณและมรรคญาณ บุคคลนั้นก็ควรที่จะเรียกว่า เป็นพระอรหันต์ผู้ฉลาดในธาตุ อนึ่งในการแสดงนั้นพึงทราบว่า บุคคลผู้รู้ธาตุ ๖ นั้นจะรู้ โผฏฐัพพธาตุและวิญญานธาตุเท่านั้นได้อย่างบริบูรณ์ เฉพาะส่วนในการรู้ธัมมธาตุก็จะรู้ธาโปธาตุและ อากาธธาตุเท่านั้น มิได้รู้ธัมมธาตุอื่นพร้อมด้วยธาตุเหล่านี้ คือ จักขุธาตุ โสธธาตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุ กายธาตุ รูปธาตุ สัทธาธาตุ คันธธาตุ รสธาตุ และโผฏฐัพพธาตุ แต่อย่างใด อนึ่ง สำหรับวิญญานธาตุ จำแนกออกเป็น ๖ อย่างได้แก่ จักขุวิญญานธาตุ โสทวิญญานธาตุ ฆานวิญญานธาตุ ชิวหา วิญญานธาตุ กายวิญญานธาตุ และมโนวิญญานธาตุ^{๒๐}

๑. เมื่อผู้ปฏิบัติสามารถรู้จักขุวิญญานธาตุได้แล้ว ผู้ปฏิบัตินั้นได้ชื่อว่า เป็นผู้รู้ ธาตุที่เกี่ยวข้องกับจักขุวิญญานธาตุนั้นด้วย เช่น รู้จักขุธาตุอันเป็นที่ตั้งที่อาศัยของจักขุวิญญาน ธาตุ และรู้รูปธาตุอันเป็นรูปสีสันทที่เป็นอารมณ์ของจักขุวิญญานธาตุด้วย โดยทำนองเดียวกัน

๒. เมื่อผู้ปฏิบัติรู้สภาวะได้ยิน คือ โสทวิญญานธาตุแล้ว ชื่อว่า ได้รู้ความใสของหู คือ โสธธาตุ และเสียง คือ สัทธาธาตุ

๓. เมื่อผู้ปฏิบัติรู้สภาวะรู้กลิ่น คือ ฆานวิญญานธาตุแล้ว ชื่อว่า ได้รู้ความใสของ จมูก คือ ฆานวิญญานธาตุแล้ว ชื่อว่า ได้รู้ความใสของจมูก คือ ฆานธาตุ และกลิ่น คือ คันธธาตุ

๔. เมื่อผู้ปฏิบัติรู้สภาวะลิ้มรส คือ ชิวหาวิญญานธาตุแล้ว ชื่อว่า ได้รู้ความใสของลิ้น คือ ชิวหาธาตุ และรส คือ รสธาตุ

๕. เมื่อผู้ปฏิบัติรู้สภาวะกระทบสัมผัส คือ กายวิญญานธาตุแล้ว ชื่อว่า ได้รู้ความใส ของร่างกาย คือ กายธาตุ และสัมผัส คือ โผฏฐัพพธาตุ

๖. เมื่อผู้ปฏิบัติรู้สภาวะนึกคิด คือ มโนวิญญานธาตุแล้ว ชื่อว่า ได้รู้มโนธาตุ คือ สัมปฏิจฉนจิตที่เกิดก่อน และปัญจทวาราวชชนจิตที่เกิดภายหลัง และมโนธาตุ คือ มโนสัมผัส

สรุปได้ว่า คำอธิบายข้างต้นนั้น แม้จะเป็นการแสดงถึงการรู้เห็นเพียงธาตุ ๖ ประการ โดยประธานนัยก็ตาม แต่ผู้ปฏิบัตินั้นก็ได้ชื่อว่า รู้ธาตุอื่น ๆ ๑๘ อย่างด้วย ด้วยเหตุนี้ การรู้เห็น วิญญานธาตุอย่างใดอย่างหนึ่ง จะทำให้ได้ชื่อว่า เป็นผู้รู้รูปอันเป็นที่อาศัยของวิญญานนั้นตลอดถึง รูปนามอันเป็นอารมณ์พร้อมกับจิตดวงหน้า และดวงหลังด้วย

๓.๑.๗ อายุตนะและวิจิตรทางอายุตนะ

บุคคลทั่วไปมักเห็นว่าความคิดต่าง ๆ เกี่ยวข้องกับอัตตา คือ ความมีตัวตน ซึ่งแท้จริง เป็นความหลงผิดที่ไม่เป็นไปตามหลักของปฏิจจสมุปบาท แต่ผู้ที่เจริญวิปัสสนาภาวนากำหนดรู้ สภาวะธรรมทางจิตอยู่ ย่อมจะรู้ว่าการคิดเกิดขึ้นเพราะภวังคจิต อาวัชชนจิต และธรรมารมณ์ ดังนั้น

^{๒๐} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะ (ฉบับพิเศษ) มหาสติปัฏฐานสูตร, แปลโดยจรัญ ธรรมดา, หน้า ๘๓ (บทหน้า).

เขาจึงรู้ประจักษ์ด้วยประสบการณ์ของตนว่า สภาวธรรมทางจิตเป็นความสัมพันธ์ระหว่างเหตุและผล เท่านั้น ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมทราบด้วยว่า การคิดเป็นเหตุให้เกิดผัสสะซึ่งก่อให้เกิดเวทนา ความรู้อย่างนี้เกิดจากการตามรู้เท่าทันสภาวธรรมการคิดในขณะที่ปรากฏขึ้น นอกจากนี้ ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมรับรู้เวทนาที่เกิดจากมโนสัมผัสได้ชัดเจนในขณะที่เจริญสติ เช่น รู้สึกยินดีเมื่อคิดถึงสิ่งที่รื่นรมย์ รู้สึกเศร้าเมื่อนึกถึงเหตุการณ์น่าเศร้า รู้สึกขบขันเมื่อนึกถึงเรื่องตลก เขาย่อมรู้ว่าเวทนาเป็นความรู้สึกที่เกิดขึ้นเพราะมีผัสสะเป็นเหตุ และเมื่อเจริญสติกำหนดรู้รูปนามต่อไป ก็ย่อมอบรมสติและสมาธิให้แก่กล้ายิ่งขึ้น จนสามารถหยั่งเห็นความดับของอารมณ์ที่กำหนดรู้ผู้นั้น พร้อมทั้งความดับของจิตที่รู้ ดังนั้นเขาจึงสามารถบรรลุถึงวิปัสสนาญาณที่รู้แจ้ง ความไม่เที่ยงของสภาวธรรมทางจิต ได้แก่ การคิด และความรู้สึกเป็นต้น ตลอดจนความรู้อันแจ้งความเป็นทุกข์ และความไม่อยู่ในบังคับบัญชา ไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีแก่นสารของสภาวธรรมเหล่านั้น

สภาวธรรมการได้ยินจะเกิดขึ้นไม่ได้หากปราศจากหู และเสียง เมื่อคลื่นเสียงมากระทบหู ซึ่งคล้ายกับการที่ภาพกระทบกับกระจกเงา จะมีจิตได้ยิน (โสตวิญญาณ) เกิดขึ้นทันที เราไม่ควรทักท้วงว่าเจ้าของโสตประสาทเป็นผู้ได้ยิน เพราะโสตประสาทหรือหูเป็นรูปอย่างหนึ่ง ซึ่งมีสภาพแปรเปลี่ยนไม่คงที่ที่มีการเกิดดับอยู่ตลอดเวลา ลักษณะเหมือนกระแสน้ำไหลไปในลำธารไม่หยุดยั้ง เมื่อคลื่นเสียงกระทบกับกระแสโสตประสาท ก็เป็นปัจจัยให้เกิดโสตวิญญาณจิต ทำหน้าที่รับรู้เสียงเพียงชั่วขณะ แล้วดับไป ต่อจากนั้นเกิดสัมปฏิจจขณจิต สันติระณจิต และโวกุฏฐัพพนจิตทำหน้าที่รับอารมณ์ พิจารณาอารมณ์ และตัดสินใจอารมณ์ จิตแต่ละดวงเกิดขึ้น ดำรงอยู่ชั่วขณะแล้วดับไป หลังจากนั้นขณจิตเกิดขึ้นเสพอารมณ์ ๗ ขณะก่อนจะดับไป แล้วจึงมีตทาลัมพนจิตเกิดอีก ๒ ขณะรับอารมณ์ต่อจากขณจิต^{๒๑} ที่กล่าวมานี้เป็นกระบวนการในการได้ยิน เราได้ยินเสียง ก็เพราะมีโสตวิญญาณจิตเกิดขึ้น เนื่องจากการกระทบกันของหูและเสียงเป็นปัจจัย ดังนั้นผู้ปฏิบัติธรรมที่เจริญสติอยู่เสมอ ย่อมทราบว่าการได้ยินเกิดขึ้นเพราะมีหูและเสียง ไม่มีออตตาหรือบุคคลเป็นผู้ได้ยิน อนึ่ง ในขณะที่ได้ยินนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมจะรับรู้ความเป็นเหตุเป็นผลกัน ขององค์ธรรมต่าง ๆ ได้ชัดกว่าในขณะเห็น

ดังนั้น การได้ยินจึงหมายถึง การประชุมกันของหู เสียง และโสตวิญญาณจิต การประชุมกันดังกล่าวเรียกว่า ผัสสะ^{๒๒} ผู้ปฏิบัติธรรมมักจะรับรู้การกระทบของเสียงได้อย่างชัดเจนเมื่อมีสมาธิตั้งมั่น บางคนมีความรู้สึกไวมากเมื่อได้ยินเสียงที่ระคายหู เขาอาจรู้สึกเหมือนมีคลื่น

^{๒๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ปฏิจจสมุปบาท เหตุผลแห่งวิภูสสาร, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๑๐๒.

^{๒๒} อภ.สจ.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๒๘๔.

เสียงโถมกระหน่ำเข้ามากระแทกโสตประสาท บางคนถึงกับสะดุ้งเมื่อได้ยินเสียงไปไม้ตักกระทบพื้นดิน กระบวนการเกิดผัสสะนี้จะเห็นได้ชัดกรณีมีเสียงหลายชนิดเกิดขึ้นรอบตัว เรามักได้ยินเฉพาะเสียงที่เราเลือกหรือต้องการจะฟังเท่านั้น แต่ถ้าเป็นเสียงที่ดังมาก เสียงกระดังงา หรือเสียงสูงแหลมมาเข้าหู เราอาจหลีกเลี่ยงไม่ได้ จำเป็นต้องได้ยินแม้จะไม่อยากฟัง ต่างจากภาพที่ไม่น่าดู ซึ่งยังสามารถหลีกเลี่ยงโดยไม่ต้องมองได้ เรารู้สึกพอใจเมื่อได้ยินเสียงไพเราะ เช่นเสียงเพลง หรือคำพูดที่อ่อนหวาน และไม่พอใจเมื่อได้ยินเสียงที่ไม่เสนาะหู เมื่อได้ยินเสียงทั่วไปในชีวิตประจำวัน เราจะมีความรู้สึกเป็นกลาง ไม่จัดเป็นความพอใจหรือไม่พอใจ เรียกว่า อุเบกขาเวทนา ซึ่งเป็นความรู้สึกที่ไม่ชัดเจน จนบางครั้งอาจไม่ได้สังเกตความรู้สึกนี้ แม้ว่าในคัมภีร์พระอภิธรรมปิฎก^{๒๓} จะกล่าวว่าวิญญานจิตซึ่งทำหน้าที่เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส เป็นจิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับอุเบกขาเวทนาเท่านั้น และกล่าวว่าในขณะที่รู้อารมณ์ทางตา และหูเป็นต้นนั้น ไม่ทำให้เกิดความรู้สึกพอใจหรือไม่พอใจ แต่ในการเจริญสตินั้น ผู้ปฏิบัติธรรมไม่ควรใส่ใจกับวิญญานจิตเพียงอย่างเดียว ควรกำหนดรู้วิถีจิตที่เกิดขึ้นทั้งวิถี รวมถึงความรู้สึก คือ สุขเวทนาในจิต ที่ทำหน้าที่ต่อเนื่องกันไปด้วย เช่น สันติระณะ (พิจารณาอารมณ์) ขวนะ (เสพอารมณ์) และตทาลัมพนะ (รับอารมณ์ต่อจากขวนะ) นอกจากนั้นในขณะที่เกิดขวนะก็อาจปรากฏทุกขเวทนาอีกด้วย ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า

เพราะอาศัยโสตและเสียง โสตวิญญานจึงเกิด ฯลฯ เพราะอาศัยขานะและกลิ่น...
เพราะอาศัยชีวหาและรส...เพราะอาศัยกายและโผฏฐัพพะ...เพราะอาศัยมโนและ
ธรรมารมณ์ มโนวิญญานจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะ
เป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงเกิด...^{๒๔}

สรุปก็คือ สภาพการเห็น เป็นต้น จะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อการบรรจบกันของจักขุประสาท รูปารมณ์ และจักขุวิญญาน เกิดเป็นอุปาทะขณะของผัสสะ ผู้ปฏิบัติควรกำหนดรู้ทันทีเมื่อสภาวะธรรมใดปรากฏ หากปฏิบัติได้เช่นนี้ก็เลสทั้งหลายก็ไม่อาจเกิดขึ้นได้ทั้งในธรรมที่ปรากฏ และในธรรมที่ไม่ปรากฏโดยไม่จำเป็นต้องรู้รายละเอียด ดังนั้น การรู้ธรรมที่ปรากฏ จึงเรียกว่าเป็น การสำเร็จกิจทั้งการมีสติรู้พิจารณา และการรู้ธรรมทั้งหมดทั้งปวง ด้วยเหตุนี้ จึงกล่าวได้ว่า ในแต่ละครั้งที่มีการเห็นนั้น หากผู้ปฏิบัติมุ่งเน้นการรู้ไตรลักษณ์มีอนิจจลักษณะ กล่าวคือ การเกิดดับของสภาวะธรรมใดสภาวะธรรมหนึ่ง ๆ ก็เท่ากับเป็นการรู้สภาวะธรรมทั้งหลายนั้นเสีย

^{๒๓} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕๖/๑๖๐., อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๓๗/๑๒๕.

^{๒๔} ส.น. (ไทย) ๑๖/๔๓/๘๙.

๓.๑.๘ ความสืบทอดของสภาวะธรรมสู่ความรู้แจ้งของอารมณ์

๑. อายตนะเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ

ความหมายของคำว่าผัสสะ ธรรมชื่อว่าผัสสะ เพราะอรรถว่ากระทบอารมณ์ ผัสสะนั้นมีลักษณะทางจิตตะ ดังนี้

3&kijj 59H	มีกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ
oöykrfo	มีการประสานเป็นกิจ
ok&v8t 55> 68k	มีการประชุมพร้อมกันเป็นปัจจัยปฏิฐาน
3& 8d530ft ny 68k	มีอารมณ์มาสู่คลองเป็นปทัฐาน ^{๒๕}

ผัสสะเชื่อมต่อให้เกิดความรู้ หรือเป็นแหล่งความรู้เมื่ออายตนะภายในซึ่งเป็นแดนรับรู้กระทบกับอารมณ์ (อายตนะภายนอก) ซึ่งเป็นสิ่งที่ถูกรู้ก็จะเกิดความรู้จำเพาะด้าน การรับรู้แต่ละอย่างเกิดขึ้นโดยผ่านทางทวารทั้ง ๖ ความรู้ที่วານี้เรียกว่า “วิญญูณ” คือ ความรู้แจ้งของอารมณ์ ซึ่งสามารถสรุปความเกี่ยวเนื่องกันของปัจจัยต่าง ๆ ได้ดังนี้

อายตนะ	อารมณ์ ๖	วิญญูณ ๖
จักขายตนะ	รูปารมณ	จักขุวิญญูณ
โสตายตนะ	สัททารมณ	โสตวิญญูณ
ฆานายตนะ	คันธารมณ	ฆานวิญญูณ
ชีวนายตนะ	รสารมณ	ชีวนวิญญูณ
กายายตนะ	โผฏฐัพพารมณ	กายวิญญูณ
มนายตนะ	ธรรมารมณ	มนวิญญูณ ^{๒๖}

การรับรู้จะเกิดขึ้นต่อเมื่อมีองค์ประกอบเกิดขึ้นครบทั้งสามอย่าง คือ อายตนะ อารมณ์ และวิญญูณ ภาวะนี้ในหลักธรรมมีคำเรียกโดยเฉพาะว่า ผัสสะ ความหมายของผัสสะอีกนัย คือ ความกระทบ ๑ กิริยาที่กระทบ ๑ กิริยาที่ถูกต้อง ๑ ภาวะที่ถูกต้อง ๑^{๒๗} ผัสสะเป็นสภาวะธรรม^{๒๘} อย่างหนึ่งที่เกิดทางใจ รู้ได้ด้วยใจ ไม่มีรูปร่างสณฐาน จับต้องไม่ได้ แต่เป็นสภาวะที่ปรากฏชัดเมื่ออารมณ์ที่มากระทบนั้นมีความชัดเจนหรือมีอำนาจพอสมควร ซึ่งแสดงให้เห็นถึงอำนาจของผัสสะ หรือการกระทบของอารมณ์ที่มีต่อจิตใจ สามารถแสดงความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันของปัจจัยทั้งหลายได้ดังนี้

^{๒๕} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๓๐๘.

^{๒๖} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๖-๑๖๑/๑๑๓-๑๑๔.

^{๒๗} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๒/๒๘.

^{๒๘} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๒๒/๔๙.

อายตนะ + อารมณ์ + วิญญาณ = ผัสสะ → เวทนา → ตัณหา

ผัสสะที่เกิดทางตาเป็นปัจจัยให้เกิดความรู้สึกพอใจ (สุขเวทนา)^{๒๙} ไม่พอใจ (ทุกข์เวทนา)^{๓๐} หรือความรู้สึกวางเฉย (อุเบกขาเวทนา)^{๓๑} ซึ่งจัดเป็นอารมณ์อย่างหนึ่งด้วย แล้วแต่ อารมณ์ที่มากระทบ อารมณ์ทั้งสามชนิดนี้ไม่มีอดีตตัวตนเข้ามาเกี่ยวข้อง ไม่มีบุคคลที่เสวยเวทนา หากแต่เป็นเพียงอาการของจิตที่เนื่องมาจากการกระทบสัมผัสเท่านั้น การเห็นเกิดขึ้นได้เพราะมี ผัสสะเป็นปัจจัย และผัสสะเกิดขึ้นได้ เพราะมีการประชุมกันของจักขุปสาทรูป (อายตนะภายใน) รูปารมณ์ (อายตนะภายนอก) และจักขุวิญญาณ ทั้งสามอย่างนี้เรียกว่า อายตนะ คือ เหตุเกิด จะเห็นได้ว่าพระพุทธองค์ทรงแสดงว่าจักขุวิญญาณต่างจากรูปารมณ์ แต่คนทั่วไปมักจะสับสนเกี่ยวกับธรรมสองอย่างนี้ โดยคิดว่าเป็นอย่างเดียวกัน พระพุทธองค์ตรัสไว้ชัดเจนว่า จักขุวิญญาณเกิด เพราะมีจักขุปสาทรูป และรูปารมณ์มาประชุมกัน และเมื่อมีการประชุมพร้อมกันของจักขุปสาทรูป รูปารมณ์ และจักขุวิญญาณ ก็หมายถึงการเกิดขึ้นของผัสสะ เมื่อตา รูป และจักขุวิญญาณ ซึ่งเป็น ส่วนประกอบที่สำคัญ ๓ อย่างได้มาประชุมรวมกันก็มีการกระทบสัมผัสที่ทำให้มีสภาวะธรรมการเห็นเกิดขึ้น ผู้ปฏิบัติธรรมที่เจริญสติระลึกรู้อยู่จะสามารถรู้ชัดสภาวะธรรม การเห็นนี้ได้ด้วยตนเอง เมื่อสมาธิแก่กล้าขึ้นผู้ปฏิบัติธรรมจะทราบว่า การเห็นนั้นมีได้เกิดขึ้นเองโดยปราศจากเหตุปัจจัย และไม่มีบุคคลตัวตนที่เห็นหรือทำให้เกิดการเห็น แต่การเห็นเป็นสภาวะธรรมที่ประกอบด้วยรูปนาม เป็นปัจจัยให้เกิดจักขุวิญญาณ

ในทางกลับกันนามรูปย่อมเป็นปัจจัยแก่สฬายตนะ หรือประสาทรูป ๕ อายตนะเหล่านี้ เป็นประตู (ทวาร) ที่นำไปสู่การเกิดขึ้นของวิจิตรจิต ตามปกติในโลกแห่งนามธรรมนั้น จิตทุกดวงที่เกิดขึ้นตั้งแต่ปฏิสนธิจนกระทั่งตาย จะต้องมิเจตสิกประกอบด้วยเสมอ แต่ความรู้เช่นนี้ปุถุชนทั่วไป ไม่สามารถหยั่งเห็นได้ จึงคงเป็นเพียงความรู้ตามตำรา จนกว่าบุคคลนั้นจะเห็นแจ้งได้ด้วยตนเอง นอกจากนี้ในทุกชีวิตย่อมประกอบไปด้วยนามและรูป วิปากจิตทุกดวงที่เกิดขึ้นนับตั้งแต่ปฏิสนธิ เป็นต้นมา ย่อมเกิดโดยมีเจตสิกที่ประกอบรวมกันเป็นผู้อุปถัมภ์ วิปากจิต หมายถึงจิตที่สักแต่เห็น สักแต่ได้ยิน เป็นต้น ซึ่งรับรู้ทั้งอารมณ์ทั้งดีและไม่ดี ในที่นี้จิตที่ทำหน้าที่เห็น ไม่สามารถเกิดขึ้นโดยลำพัง แต่ต้องมีมนสิการเจตสิกทำหน้าที่ใส่ใจอารมณ์ ต้องมีผัสสะเจตสิกทำหน้าที่กระทบสัมผัสกับ อารมณ์ และจะต้องมีเจตนาเจตสิกที่ต้องการจะดูหรือต้องการจะได้ยิน จักขุวิญญาณจะเกิดขึ้นได้ก็

^{๒๙} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๗๔/๑๑๑.

^{๓๐} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๑๖/๑๒๐.

^{๓๑} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๕๓/๕๔.

ต่อเมื่อ มีเจตสิกที่เหมาะสมเกิดขึ้นพร้อมกัน^{๓๒} อีกประการหนึ่ง เจตสิกที่เกิดร่วมกันกับจิตย่อมมีส่วนช่วยอุปถัมภ์ให้เกิดอายตนะภายในทั้ง ๕ ส่วนอายตนะที่ ๖ คือ มนายตนะ ซึ่งหมายถึงการคิด การพิจารณา และความตั้งใจเป็นต้น มีเจตสิกในฝ่ายกุศลและอกุศล เช่น ศรัทธา ความโลภ และเจตสิกอื่น ๆ ที่ประกอบร่วมกัน เช่น ผัสสะ (การกระทบอารมณ์) มนายตนะมีภวังคจิตซึ่งเป็นที่เกิดของมโนทวารวิถีเป็นสมุฏฐาน เพราะต่อจากภวังคจิต แม้ภวังคจิตก็อาศัยเจตสิกที่ประกอบร่วมกันและรูปเป็นสมุฏฐาน ดังนั้นอายตนะทั้ง ๖ จึงอาศัยนามรูปเกิดขึ้นตามสมควร

ความจริงผู้เห็นรูปทางจักขุประสาทย่อมจะรับรู้สีที่มีอยู่จริง เพราะถ้าไม่มีสีที่จะพึงเห็นได้สภาวะการเห็นย่อมจะไม่สามารถเกิดขึ้นได้ ดังนั้นสีที่เห็นทางจักขุประสาทจึงเป็น ปรมาณ เมื่อเห็นสีแล้วคนเราจะคิดถึงรูปร่างสัณฐานว่า ยาว สั้น กลม แบน บุรุษ สตรี มือ เท้า ฯลฯ ซึ่งเป็น บัญญัติ จึงสำคัญว่าเห็นรูปร่างสัณฐาน เพราะจิตที่เห็นทางจักขุทวารและจิตที่ดำริทางมโนทวารเกิดดับเร็วมากจนคนทั่วไปแยกไม่ได้ ทำให้เข้าใจผิดว่าจิตที่เห็นสี และจิตที่เห็นรูปร่างสัณฐานเป็นจิตดวงเดียวกัน ดวงตาของคนทั่วไปมีความใสที่สามารถรับรู้รูปารมณ์ได้ ซึ่งเรียกว่า จักขุประสาท ถ้าไม่มีจักขุประสาทก็จะไม่ปรากฏสี จักขุประสาทที่เป็นความใสสามารถสะท้อนสีต่าง ๆ ให้จักขุวิญญาณเห็นได้ จึงเป็นสภาพที่มีอยู่จริง แม้สภาวะเห็นก็มีจริง และสีที่เห็นก็มีจริง

ดังพระพุทธพจน์ว่า “เพราะมีภวังคจิตและธรรมารมณ์เป็นปัจจัย จึงมีมโนวิญญาณ การประชุมกันของภวังคจิต ธรรมารมณ์ และมโนวิญญาณ เป็นเหตุให้เกิดผัสสะ และเพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดมีเวทนา”^{๓๓} ทั้งหมดนี้เป็นกระบวนการของความเป็นเหตุเป็นผลกัน ของธรรมทั้งหลาย ไม่มีอัตตาตัวตน หรือพระเจ้าบันดาลให้เกิดขึ้น และไม่ได้บังเอิญเกิดขึ้นเอง ในภาษาบาลี คำว่า ธรรมารมณ์ หมายถึง อารมณ์ ๕ มีรูปารมณ์ เป็นต้น ที่พบเห็นหรือได้ยิน เป็นต้น และอารมณ์ที่นึกคิดทางใจล้วน ๆ โดยที่อารมณ์เหล่านั้นมาปรากฏได้ทางมโนทวาร มโนวิญญาณจึงมีอารมณ์ ๖ ซึ่งหมายถึง สิ่งที่ได้เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส กระทบสัมผัส และสิ่งที่นึกคิด อารมณ์ทุกอย่างเป็นเหตุให้เกิดผัสสะ ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดเวทนา

สรุปได้ว่า สภาวะการเห็น เป็นต้น จะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อการบรรจบกันของจักขุประสาท รูปารมณ์ และจักขุวิญญาณ เกิดเป็นอุปาทะขณะของผัสสะ แสดงให้เห็นถึงความเป็นเหตุเป็นผลกันของสภาวะธรรม การเห็นนั้นมิได้เกิดขึ้นเองโดยปราศจากเหตุปัจจัย และไม่มีบุคคลตัวตนที่เห็นหรือทำให้เกิดการเห็น แต่การเห็นเป็นสภาวะธรรมที่ประกอบด้วยรูปนามเป็นปัจจัยให้เกิดจักขุวิญญาณและผัสสะ

^{๓๒} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๔๓/๘๘., เพราะอาศัยจักขุ (ตา) และรูป จักขุวิญญาณจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงเกิด ความเกิดแห่งทุกข์ เป็นอย่างนี้แล

^{๓๓} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๔๓/๘๘.

อนึ่ง ผู้สละนี้เมื่อจะให้เวทนาเกิดขึ้น แม้จะมีปัจจัยอื่นกล่าว คือ วัตถุและอารมณ์ แต่ก็ทำให้เวทนาเกิดขึ้นเฉพาะในจิต ซึ่งเป็นที่อาศัยของตนเท่านั้นเพราะตนอาศัยจิต พึงทราบว่าไม่ทำให้เกิดเวทนาในวัตถุหรืออารมณ์แม้ว่าจะเป็นปัจจัยของตน

๒. ผู้สละเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา ความหมายของคำว่าเวทนานั้นมีลักษณะที่จตุกะดังนี้

ขณฺณํ ๒๕๘	มีการรู้สึกอารมณ์เป็นลักษณะ
๓๕๕๕๕๕๕๕	มีการเสวยรสอารมณ์เป็นกิจ
๓๕๕๕ ๕๕๕๕๕๕๕๕๕๕	หรือมีการเสวยอารมณ์ที่ชอบเป็นกิจ
๖๖๖๖๖๖๖๖๖๖ ๕๕๕๕ ๕๕๕๕	มีความพอใจทางใจเป็นปัจจัยปฏฐาน
๕๕๕๕๕๕๕๕ ๕๕๕๕	มีปัสสัทธิเป็นปทัฏฐาน ^{๓๔} .

ในการกำหนดรู้เวทนานั้นแม้ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาจะเกิดมีอุปสรรค แต่ผู้ปฏิบัติก็ยังคงประพฤติปฏิบัติต่อไป และเอาชนะอุปสรรคด้วยความอดทน ให้รวบรวมพลังขึ้นต่อสู้ หากรู้สึกเจ็บปวด ให้พยายามเอาชนะจิตใจที่อ่อนแอซึ่งคอยจะล่าถอย และไม่ต้องการเผชิญหน้ากับความเจ็บปวด ความเพียรระดับนี้เรียกว่า “ความเพียรที่จะเอาชนะอุปสรรคทั้งปวง” ซึ่งจะทำให้ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาหลุดพ้นจากความเกียจคร้าน โดยมีความมุ่งมั่นไม่ทอดถอย จนกว่าจะบรรลุเป้าหมาย

ประการแรก ผู้ปฏิบัติต้องมีความเพียรเมื่อเริ่มปฏิบัติ โดยเอาจิตจับอยู่ที่ปัจจุบัน อารมณ์ที่ปรากฏเด่นชัดที่สุดทุกขณะ และเฝ้าดูอย่างต่อเนื่อง หลังจากนั้นไม่นานผู้ปฏิบัติจะสามารถเอาชนะความยากลำบากเหล่านี้ และเริ่มพบกับความสงบ แต่ผู้ปฏิบัติจะต้องไม่ปล่อยใจตามสบาย ต้องพยายามเร่งความเพียรให้เกิดปัญญาสูงขึ้น ๆ ขึ้น เรียกว่า “ความเพียรอย่างแรงกล้าเพื่อไปให้ถึงความหลุดพ้น” อินทรีย์ทั้ง ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญาก็จะกล้าเฉียบแหลม และหยั่งลึกมากขึ้น ๆ จนสามารถนำจิตไปสู่ความหลุดพ้นได้ เมื่อมีศรัทธาก็จะมีความปรารถนาในการปฏิบัติ และยินดีที่จะทุ่มเทพลังให้ถึงจุดหมาย

สรุปว่า ศรัทธาที่เข้มแข็งเป็นรากฐานของความจริงใจ และปฏิบัติที่มั่นคงในการปฏิบัติธรรม ซึ่งจะทำให้ความเพียร สติและสมาธิแก่กล้าขึ้นตามลำดับ แล้วปัญญาก็จะปรากฏขึ้นในลักษณะของวิปัสสนาญาณขั้นต่าง ๆ จนกระทั่งปรากฏสภาวะของอุทยัพพญาณ นั้นหมายความว่าผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาแม้เป็นเพียงช่วงต้นของการเจริญวิปัสสนาภาวนา ผู้ปฏิบัติก็สามารถเข้าถึงสภาวะธรรมของโพชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ได้แล้ว

^{๓๔} อภ.สจ.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๓๑๐.

๓. เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหาอุปาทาน

ความรู้สึกพอใจหรือไม่พอใจเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ซึ่งหมายถึงความดิ้นรนทะยานอยากที่ไม่จบสิ้น ตัณหากระหายอยากได้อารมณ์ที่ยังไม่ได้ และอยากได้อารมณ์ที่มีแล้วให้มากขึ้นไปอีก ตัณหาเป็นเหมือนความหิวกระหายที่ไม่รู้จักอิ่ม ไม่ว่าจะได้อารมณ์ที่ปรารถนามาแล้วมากเพียงใด ก็ยังต้องการได้รับให้มากขึ้นอีก ตัณหาไม่รู้สึกเบื่อที่ได้เห็นรูปที่สวยงาม เห็นบุรุษ หรือสตรีที่พอใจ ตัณหาชวนชวนดิ้นรนจะได้ฟังเสียงที่ไพเราะ กลิ่นที่หอม อาหารที่อร่อย นอกจากนี้ยังต้องการโภกฐัพพารมณ์ที่น่าพอใจ และชอบคิดเรื่องราวที่เพลิดเพลนเจริญใจ ที่จริงแล้ว ตัณหาดิ้นรนทะยานอยากที่จะได้ปราสาท ๕ คือ จักขุประสาท โสตประสาท เป็นต้น ตลอดจนสุขุมรูปอันเป็นรูปละเอียดมีอาโปธาตุ เป็นต้น กับทั้งเจตสิกต่าง ๆ และสมมติบัญญัติที่เป็นทั้งรูปร่างสัณฐาน (อรรถบัญญัติ) และคำสื่อความหมาย (นามบัญญัติ)

ทุกครั้งที่มีเวทนาเกิดขึ้นจากการสัมผัสกับอารมณ์ต่าง ๆ หากไม่กำหนดรู้อย่างถูกต้อง เวทนาย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหาชนิดหนึ่งใน ๓ ชนิด คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา^{๓๕}

๑. กามตัณหา คือ ความยินดีพอใจในกามคุณอารมณ์ เป็นตัณหาที่มีทั่วไปในเหล่าสัตว์ผู้อยู่ในกามภูมิ

๒. ภวตัณหา คือ ตัณหาที่ประกอบด้วยสัสสตทิฏฐิ ซึ่งเชื่อว่าสัตว์โลกมีอัตตาตัวตนถาวร แม้ร่างกายจะแตกสลายไป ความเชื่อนี้ไม่ได้แพร่หลาย และไม่ฝังรากในหมู่พุทธศาสนิกชน หากเกิดในหมู่ชนอื่น อาจมีความยึดมั่นในความเชื่อนี้มากจนเป็นอุปสรรคต่อความหลุดพ้นทางจิตใจ

๓. วิภวตัณหา คือ ตัณหาที่ประกอบด้วยอุจเฉททิฏฐิ หรือความเชื่อว่าภพชาติสูญ พุทธศาสนิกชนที่แท้จะไม่ประกอบด้วยความเห็นผิดนี้

ตัณหาทั้ง ๓ ชนิดนี้ เกิดจากความไม่รู้ในอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา เพราะขาดการกำหนดรู้เวทนา ดังนั้น เพื่อยับยั้งไม่ให้เกิดตัณหาและผลที่สืบเนื่องตามมา ซึ่งได้แก่ การเกิดใหม่ และความทุกข์ทั้งมวล ผู้ปฏิบัติธรรมจึงควรกำหนดรู้สภาวะธรรมให้เห็นตามจริง^{๓๖}

ในขณะที่มีการเห็นเกิดขึ้น จักขุวิญญาณย่อมเกิดพร้อมกับนามรูป आयตนะ ผัสสะและเวทนา สำหรับคนธรรมดาที่ยังมีกิเลส เวทนาย่อมก่อให้เกิดตัณหา และตัณหาย่อมก่อให้เกิดอุปาทาน (ความยึดมั่น) ที่เป็นเหตุให้เขาพยายามกระทำความดีหรือกรรมชั่ว (กรรมภพ) เมื่อกรรมภพได้รับปัจจัยที่เหมาะสมย่อมเป็นเหตุให้เกิดปฏิสนธิวิญญาณ ซึ่งเป็นเหตุให้มีความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความเศร้าโศก และความทุกข์กาย ทุกข์ใจอย่างอื่น ๆ อีกตามมา ตัณหาจึงเป็นปัจจัยให้เกิดทุกข์ในวัฏสงสาร

^{๓๕} พ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/๘๓/๔๔๙.

^{๓๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ปฏิจจสมุปปาท เหตุผลแห่งวัฏสงสาร, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๒๓๗.

เมื่อมีปฏิสนธิวิญญานเกิดขึ้นในภพใหม่ ย่อมมีนามรูป อายุตนะ ผัสสะและเวทนา เกิดขึ้นพร้อมกัน โดยไม่มีผู้ใดสามารถยับยั้งได้ แม้แต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลายก็ยังมีสุข มีทุกข์ และมีอุเบกขาเวทนาเมื่อสัมผัสกับอารมณ์ต่าง ๆ ท่านเหล่านั้นย่อมรู้สึกเจ็บปวดเมื่อถูกโรคภัยเบียดเบียน แต่ท่านจะไม่มีทุกข์ทางใจ และไม่รู้สึกริษยาเมื่อประสบกับอารมณ์ที่น่าปรารถนา เพราะท่านพ้นแล้วจากความทะยานอยาก และความยึดมั่นถือมั่น จึงไม่ดิ้นรนแสวงหาอารมณ์ที่น่าพอใจต่าง ๆ และเนื่องจากการกระทำของท่านไม่มีกรรมที่ให้ผลเป็นปฏิสนธิ ท่านจึงหลุดพ้นจากการเกิดใหม่ที่เป็นเหตุให้เกิดมีนามรูป และเหตุแห่งความทุกข์ทั้งหลาย พระอรหันต์ที่ละกิเลสได้สิ้นเชิงแล้วจึงหลุดพ้นจากความทุกข์^{๓๗}

สรุปว่า เมื่อผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาเข้าสู่สภาวะของอุทยัพพยญาณ นั้นหมายความว่าผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาสามารถเข้าถึงสภาวะธรรมของโพชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ โพชฌงค์เหล่านี้เหมือนอวัยวะในร่างกายซึ่งมีทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ทวารเหล่านี้แปลว่า ประตู คือ ประตูที่ทำให้รู้อารมณ์ เช่น ตา ทำให้พบเห็นสิ่งต่าง ๆ หู ทำให้ได้ยินเสียง เป็นต้น หากเราขาดทวารเหล่านี้ ก็จะไม่อาจรู้อารมณ์ได้

๓.๑.๙ ความสัมพันธ์ระหว่างมโนทวาร และวิญญานในขณะนึกคิด

มโนวิญญานที่นึกคิด เข้าใจ และรับรู้ นั้น เกิดจากการกระทบกันระหว่างจิตและธรรมารมณ์ (ความคิด หรือสิ่งที่ใจนึกคิด) จิตซึ่งเป็นฐานที่เกิดของมโนวิญญาน คือ ภาวจิต ซึ่งเกิดต่อจากปฏิสนธิขณะและดำรงอยู่อย่างต่อเนื่องด้วยอำนาจของกรรม ภาวจิตเป็นที่ตั้งที่อาศัยของความเข้าใจและการรับรู้ ในเวลาที่เราหลับหรือเมื่อจิตของเราทำกิจอย่างอื่น ภาวจิตจะทำหน้าที่สืบทอดกระแสแห่งชีวิต เมื่อมีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งมากระทบ จะทำให้ภาวจิตตื่นตัวเกิดความตั้งใจและรับรู้ เราจึงสามารถคิดและรับรู้ได้เพราะมีภาวจิตเป็นฐานที่ตั้ง จิตจึงอยู่ภาวจิตจะดำรงอยู่ตลอดเวลาแม้ในขณะที่ไม่มีความตั้งใจ ไม่มีการรับรู้อารมณ์ แต่ภาวจิตที่มีพลังเท่านั้นจึงจะเป็นปัจจัยให้เกิดวิจิตได้ ในขณะที่เราว่างเราจะไม่สามารถคิดอะไรออกได้ แม้ในบางครั้งเราจะพยายามคิดเท่าไรก็ไม่สำเร็จ ทั้งนี้เป็นเพราะภาวจิตอ่อนกำลัง โดยปกติภาวจิตไม่มีบทบาทมากนัก แต่จะเริ่มเคลื่อนไหวเมื่อมีอารมณ์มากระทบ จึงเรียกภาวจิตขณะ (ภาวจิตไหว) หรือภาวจิตคุปัจเฉทะ (ภาวจิตที่ถูกตัดกระแส) เมื่อภาวจิตถูกตัดไป ก็เป็นปัจจัยให้เกิดความตั้งใจ และรับรู้ตามมา

^{๓๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), ปฏิจจสมุปบาท เหตุผลแห่งวิภูสสาร, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๒๑๘.

อวิชฺชนจิต^{๓๘} (จิตที่รับอารมณ์) เป็นฐานที่ตั้งของการกระทำทางจิตอีกด้วย เพราะเป็นจิตดวงแรกในมโนทวารวิถีจิต (วิถีจิตทางมโนทวาร) อวิชฺชนจิตทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ ถ้าอวิชฺชนจิตมีความว่องไวและคมชัด ก็จะสามารถกำหนดรู้สภาวะธรรมและอารมณ์ได้เป็นอย่างดี นักเขียนหรือนักพูดที่ดีย่อมเลือกใช้ถ้อยคำที่เหมาะสม เพื่อให้หนังสือหรือสุนทรพจน์มีความสมบูรณ์อย่างไม่มีที่ติ อวิชฺชนจิตก็เช่นกันย่อมเป็นจุดเริ่มต้นของกุศลจิตหรืออกุศลจิตที่เป็นเหตุให้ทำกรรมดี หรือกรรมชั่วแล้วแต่ว่าจิตจะโน้มเอียงไปทางกุศล หรืออกุศล ดังนั้น มโนวิญญูณในเรื่องนี้จึงหมายถึงชวนจิตที่เสพอารมณ์ในทางดีหรือไม่ดี และจิตอันเป็นที่ยอาศัยเกิดของมโนวิญญูณ ก็คือ อวิชฺชนจิตนั่นเอง ปัจจัยที่สำคัญที่ก่อให้เกิดมโนวิญญูณ คือ ธรรมารมณ์ (สิ่งที่จิตคิดคำนึง) ธรรมารมณ์จะเกิดขึ้นทุกครั้งที่จิตคิดหรือใคร่ครวญเรื่องใดเรื่องหนึ่ง หากขาดธรรมารมณ์การทำงานของจิตก็เป็นไปไม่ได้ เช่น ในบางครั้งเราต้องการจะคิดแต่คิดไม่ออกเพราะจำรายละเอียดที่สำคัญไม่ได้ ดังนั้นวิถีจิตจะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยปัจจัย ๓ อย่าง คือ ภาวังคจิต อวิชฺชนจิต และธรรมารมณ์

ในทุติยสูตรต้นตนิทเทส สูตรที่ ๒^{๓๙} กล่าวถึงเหตุ เหตุเกิด กำเนิด และแดนเกิด ของปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับผัสสะไว้ดังนี้

“ตณฺหาเมื่อไรเป็นเหตุ เมื่อไรเป็นเหตุเกิด เมื่อไรเป็นกำเนิด เมื่อไรเป็นแดนเกิด”

“ตณฺหามีเวทนาเป็นเหตุ มีเวทนาเป็นเหตุเกิด มีเวทนาเป็นกำเนิด มีเวทนาเป็นแดนเกิด”

“เวทนาเมื่อไรเป็นเหตุ เมื่อไรเป็นเหตุเกิด เมื่อไรเป็นกำเนิด เมื่อไรเป็นแดนเกิด”

“เวทนามีผัสสะเป็นเหตุ มีผัสสะเป็นเหตุเกิด มีผัสสะเป็นกำเนิด มีผัสสะเป็นแดนเกิด”

“ผัสสะเมื่อไรเป็นเหตุ เมื่อไรเป็นเหตุเกิด เมื่อไรเป็นกำเนิด เมื่อไรเป็นแดนเกิด”

“ผัสสะมีสฬายตนะเป็นเหตุ มีสฬายตนะเป็นเหตุเกิด มีสฬายตนะเป็นกำเนิด มีสฬายตนะเป็นแดนเกิด”

“สฬายตนะเมื่อไรเป็นเหตุ เมื่อไรเป็นเหตุเกิด เมื่อไรเป็นกำเนิด เมื่อไรเป็นแดนเกิด”

“สฬายตนะมีนามรูปเป็นเหตุ มีนามรูปเป็นเหตุเกิด มีนามรูปเป็นกำเนิด มีนามรูปเป็นแดนเกิด”

“นามรูปเมื่อไรเป็นเหตุ เมื่อไรเป็นเหตุเกิด เมื่อไรเป็นกำเนิด เมื่อไรเป็นแดนเกิด”

“นามรูปมีวิญญูณเป็นเหตุ มีวิญญูณเป็นเหตุเกิด มีวิญญูณเป็นกำเนิด มีวิญญูณเป็นแดนเกิด”

สรุป การรู้รายละเอียดของจิตว่า วิถีจิตจะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยปัจจัย ๓ อย่าง คือ ภาวังคจิต อวิชฺชนจิต และธรรมารมณ์ ความรู้เช่นนี้จะช่วยให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจว่าความคิดต่าง ๆ เกี่ยวข้องกับอตฺตา คือ มีตัวตนของผู้คิดนั้นหมดไป ซึ่งแท้จริงเป็นความหลงผิด แต่ผู้ที่เจริญสติ

^{๓๘} พระอนุรุทธาจารย์, อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๓๓๕.

^{๓๙} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕/๔๔๐.

กำหนดรู้สภาวะธรรมทางจิตอยู่ ย่อมจะรู้ว่าการคิดเกิดขึ้นเพราะปัจจัย ๓ อย่างนั้น ดังนั้นเขาจึงรู้
ประจักษ์ด้วยประสบการณ์ของตนเองว่า สภาวะธรรมทางจิตเป็นความสัมพันธ์ระหว่างเหตุและผล
เท่านั้น

๓.๑.๑๐ การดำเนินของสภาวะอารมณ์สู่คลองในมโนทวาร

บรรดาอารมณ์มีรูปารมณ์ เป็นต้นเหล่านั้น อารมณ์แต่ละอารมณ์ย่อมมาสู่คลองในทวาร
ทั้งสอง (ปัญจทวารและมโนทวาร) จจริงอยู่รูปารมณ์กระทบจักขุประสาทแล้ว มาสู่คลองมโนทวาร
ในขณะนั้นทันที อธิบายว่าเป็นปัจจัยแก่วังคฉลนะ แมสัททารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์
ก็นับนี้ อุปมาเหมือนนกบินมาทางอากาศ ซ่อนตัวอยู่ยอดต้นไม้ขึ้นและ ย่อมกระทบกิ่งไม้ด้วย เา
ของนกนั้นย่อมกระทบแผ่นดินด้วย การกระทบที่กิ่งไม้ และการแผ่ไปแห่งเงาที่แผ่นดินย่อมมีใน
ขณะเดียวกัน คือไม่ก่อนไม่หลังกันฉันใด การกระทบจักขุประสาท เป็นต้น ของรูปที่เป็นปัจจุบัน
เป็นต้น และการมาสู่คลองมโนทวารสามารถให้หวังคิโหว่ ย่อมมีในขณะเดียวกันไม่ก่อนไม่หลัง ฉะนั้น
ลำดับนั้น มหาจิตนี้ก็เกิดขึ้นในอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง แห่งอารมณ์เหล่านั้น อันติดต่อกันไป
แห่งอวิชชจนจิตเป็นต้น ที่ตัดหวังคิแล้วเกิดขึ้นในจักขุทวาร เป็นต้น มีโผฏฐัพพจิตเป็นที่สุด แต่ว่า
ในมโนทวารล้วน ๆ ไม่มีกิจกระทบกับประสาท โดยปกติอารมณ์เหล่านี้ย่อมมาสู่คลองด้วยสามารถ
แห่งรูปที่เห็นแล้ว เสียงที่ฟังแล้ว กลิ่นที่ดมแล้ว รสที่ลิ้มแล้ว กายที่กระทบแล้วเท่านั้น

ถามว่า อารมณ์เหล่านั้นมาสู่คลอง (มโนทวาร) อย่างไร? ^{๔๐}

ตอบว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ กระทำประทัภคิณมหาเจตีย์ประดับตกแต่งแล้ว ฉาบทา
ด้วยปูนขาว วิจิตรด้วยสีมีรหดาลและมโนศิลาเป็นต้น มีการปักธงชัยและธงแผ่นผ้ามี
ประการต่าง ๆ ผูกพวงดอกไม้พร้อมประทีปและมาลัย รุ่งโรจน์อยู่ด้วยสิรินรมณใจอย่างยิ่ง
ไหว้ด้วยเบญจางคประดิษฐ์ฐานพระเจตีย์ ๑๖ ชั้น แล้วยืนประคองอัญชลี แลดูอยู่ถือปิติมิ
พระพุทธรเจ้าเป็นอารมณ์ เมื่อบุคคลนั้นเห็นเจตีย์ ยังปิติมิพระพุทธรเจ้าเป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้น
อย่างนี้แล้ว ภายหลังไปในที่ใดที่หนึ่ง นั่งในที่พักเป็นที่พักในเวลากลางคืนและกลางวัน รำพึง
อยู่แต่มหาเจตีย์ที่ประดับตกแต่งแล้ว เช่นเดียวกับที่มาสู่คลองในจักขุทวารนั้นแหละ เป็น
เหมือนเวลาที่กระทำประทัภคิณแล้วไหว้พระเจตีย์ฉะนั้น รูปารมณ์ย่อมมาสู่คลองด้วย
สามารถแห่งรูปที่ตนเห็นมาก่อน ด้วยประการฉะนี้ ^{๔๑}

และดังมีมาในอรรถกถาธรรมสังคณี ความว่า

^{๔๐} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๒๔๔.

^{๔๑} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๒๔๔.

ก็ปัญญานั้นชื่อว่า อินทรีย์ ด้วยอรรถว่าเป็นอธิบดีเพราะครอบงำวิชา อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า อินทรีย์ เพราะครองความเป็นใหญ่กว่าธรรมอื่นในลักษณะแห่งการเห็น ปัญญานั้นแหละเป็นอินทรีย์ ชื่อว่า ปัญฺินทรีย์ ก็ปัญญานั้นมีการส่องแสงเป็นลักษณะ และมีการรู้ทั่วเป็นลักษณะ เหมือนอย่างว่า เมื่อบุคคลจุดประทีปให้สว่างในเวลากลางคืน ในบ้านที่มีฝา ๔ ด้าน ความมืดย่อมหมดไป แสงสว่างย่อมปรากฏฉนั้นใด ปัญญามีการส่องสว่างฉนั้นเหมือนกัน ธรรมดาแสงสว่างเสมอด้วยแสงสว่างของปัญญาย่อมไม่มี^{๔๒}

ถ้าถืออายตนะหรือทวารเป็นหลักสามารถจัดกลุ่มปัญญาได้เป็น ๒ ประเภท คือ

๑. ปัญญาที่ได้จากปัญจทวาร ได้แก่ ความรู้ขั้นต้นหลายอย่าง คือ ความรู้รูป (สี) เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ

๒. ปัญญาที่ได้ทางมโนทวาร ได้แก่ ธรรมารมณฺ์ กล่าวคือ สิ่งทั้งหลายที่ใจรู้ ที่ใจคิด นับตั้งแต่อารมณ์เฉพาะทางใจ อารมณ์ที่อยู่เนื่องด้วยรูปธรรม อารมณ์ที่ถูกจิตปรุงแต่ง ความหยั่งรู้จากการเจริญวิปัสสนาภาวนา จนกระทั่งถึงอสังขตธรรม คือ มรรค ผล นิพพาน

ปัญญาวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นด้วยปัญญาที่เป็นผลของการเจริญวิปัสสนาภาวนานี้ หมายรวมถึงความหลุดพ้นแห่งปัญญาด้วย เพราะหมายถึงปัญญาบริสุทธิ์ หรือความรู้ถูกต้อง สมบูรณ์ ไม่มีกิเลสติดบังหรือปิดเบียน เมื่อปัญญานั้นกำจัดอวิชชาได้แล้ว ทำให้บุคคลนั้นหลุดพ้นจากกิเลสเครื่องผูกมัดทั้งปวง^{๔๓} ดังมีมาในสังยุตตนิกาย นิทานวรรค ความว่า:-

ญายธรรมอันประเสริฐ ที่อริยสาวกเห็นดีแล้ว ทางตลอดดีแล้วด้วยปัญญา เป็นอย่างไร
ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ย่อมมนสิการปฏิจสมุปปาตโดยแยบคาย ฯลฯ
ภิกษุทั้งหลาย ญายธรรมอันประเสริฐ ที่อริยสาวกเห็นดีแล้ว ทางตลอดดีแล้วด้วยปัญญา
ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดแล ภยเวร ๕ ประการนี้ของอริยสาวกสงบแล้ว เมื่อนั้นอริยสาวกผู้ประกอบด้วยธรรมที่เป็นองค์แห่งโสดาปัตติผล ๔ ประการนี้ และญายธรรมอันประเสริฐนี้ ที่อริยสาวกนั้นเห็นดีแล้ว ทางตลอดดีแล้วด้วยปัญญา อริยสาวกนั้นหวังอยู่ พึงพยากรณ์ตนด้วยตนเองได้ว่า ‘เราเป็นผู้มีนรกสิ้นแล้ว มีกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานสิ้นแล้ว มีเปรตวิสัยสิ้นแล้ว มีอบาย ทุกติ วินิบาตสิ้นแล้ว เราเป็นโสดาบันมีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้ตรัสรู้ในภายหน้าอย่างแน่นอน’^{๔๔}

^{๔๒} อภ.สง.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๓๓๒.

^{๔๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๔๓๐.

^{๔๔} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๔๒/๘๘.

สรุปคือ ผัสสะเป็นแหล่งกำเนิดหรือบ่อเกิดของอารมณ์ และปัญญา (ความรู้) ปัญญาทั้งหมดทุกอย่างทุกประเภท เกิดจากผัสสะหรือเกิดขึ้นที่ผัสสะ คือ อาศัยการรับรู้โดยผ่านอายตนะทั้ง ๖ หรืออาจจะเรียกได้ว่าผ่านทางทวาร (การรับรู้) ทั้ง ๖ อนึ่ง ปัญญาที่กล่าวถึงนี้ในทางปฏิบัติจะพัฒนาไปสู่วิปัสสนาญาณ และมรรคญาณไม่ใช่เป็นการรู้เห็นด้วยสุดมยปัญญาการสดับหรือจินตามยปัญญา เท่านั้น

๓.๒ การเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔

๓.๒.๑ การเจริญวิปัสสนาภาวนา

การเจริญวิปัสสนาภาวนานั้นผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาใช้ขณิกสมาธิอย่างต่อเนื่อง ดังปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า “สำหรับโยคีที่เป็นสมถยานิก เว้นสมาธิที่จำแนกเป็นอุปจารและอัปปนา สำหรับโยคีที่เป็นวิปัสสนายานิกนอกรนี้ เว้นขณิกสมาธิ สำหรับที่เป็นทั้งสองฝ่าย เว้นวิโมกข์ทั้ง ๓ หัวข้อเสียจะไม่สำเร็จการบรรลุโลกุตตระในกาลไหน ๆ เลย”^{๔๕} ถ้ากำหนดตามข้อความในฎีกาวิสุทธิมรรคนั้น หมายถึง ผู้เจริญวิปัสสนาเป็นเบื้องต้นต้องมีสมถะตามหลัง ไม่ต้องอาศัยสมาธิระดับอื่นนอกจากขณิกสมาธิอย่างเดียว เจริญวิปัสสนาด้วยขณิกสมาธิไปจนเข้าสู่มรรคผลและนิพพาน แต่ในขณะที่ผู้ปฏิบัติจะดำเนินจิตเข้าสู่มรรคผลอยู่นั้นระดับจิตมีกำลังเทียบเท่าอัปปนาสมาธิ เรียกว่า อัปปนาวิถิ ดังปรากฏในวิปัสสนานัย ซึ่งพระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ได้อธิบายไว้ว่า “ความดับสังขารอันเป็นอารมณ์ของมรรคผลนี้ เหมือนกับการหลุดพ้นจากสังขารแล้ว เล่นเข้าสู่ความดับสังขาร ไม่ใช่การรู้อารมณ์ของจิตทั่วไป ที่เป็นคนละส่วนกับอารมณ์เหมือนในกาลก่อน ดังนั้น มรรคจิตและผลจิตจึงได้ชื่อว่า อัปปนา”^{๔๖} คำว่า อัปปนา หมายถึง อัปปนาสมาธิ หรือ อัปปนาวิถิ เป็นสมาธิเทียบเท่าอัปปนาสมาธิมาน ฉะนั้น ขณิกสมาธิ จึงเป็นที่ปรารถนาของผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา

การเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน จึงเป็นชื่อของปัญญา อันเป็นเหตุตัดขาดหรือประหณกิเลสได้ วิปัสสนาเป็นชื่อของปัญญาอันเกิดจากการเจริญภาวนากัมมัฏฐานเป็นสภาวะเกิดการรู้ขึ้นฉลาดขึ้นแจ่มแจ้งขึ้น ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่อง

^{๔๕} พระพุทธโฆษาจารย์, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาโมกข์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๑๔๐-๑๔๖.

^{๔๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, (นครปฐม: พิมพ์โดย ซีเอไอ เซ็นเตอร์ ห้างหุ้นส่วนจำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๓๖๓.

ทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปฏัก ปัญญา คือ ปัญญินทรีย์ ปัญญา คือ พละ ปัญญาเหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่าง คือ ปัญญา แสงสว่าง คือ ปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า วิปัสสนาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๔๗}

คำว่า “วิปัสสนา” นั้นถึงจะมีความหมายหลายประการตามพระไตรปิฎกก็จริง แต่ก็หมายถึง วิปัสสนาหรือตัวปัญญาอันเกิดจากเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานทั้งนั้น การพัฒนาจิตให้เกิดเป็นวิปัสสนาหรือตัวปัญญาที่เรียกว่า ญาณปัญญานั้นต้องอาศัยการปฏิบัติตามหลักของสติปัฏฐาน ๔ เพราะเป็นหนทางให้เกิดญาณปัญญา ดังปรากฏในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า

ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเดียว หมายถึง (๑) เป็นทางที่บุคคลผู้ละการเกี่ยวข้องกับหมู่คณะไปประพฤติธรรมอยู่แต่ผู้เดียว (๒) เป็นทางสายเดียวที่พระพุทธเจ้าทรงทำให้เกิดขึ้นเป็นทางของบุคคลผู้เดียว คือ พระผู้มีพระภาคเจ้าเพราะทรงทำให้เกิดขึ้น (๓) เป็นทางปฏิบัติในศาสนาเดียว คือ พระพุทธศาสนา (๔) เป็นทางดำเนินไปสู่จุดหมายเดียว คือ พระนิพพาน^{๔๘} เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์^{๔๙} เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอายุธรรม^{๕๐} เพื่อให้แจ้งพระนิพพานทางนี้ คือ สติปัฏฐาน ๔^{๕๑}

๓.๒.๒ มหาสติปัฏฐาน ๔

มหาสติปัฏฐานสูตร เป็นสูตรที่ว่าด้วยการเจริญสติปัฏฐาน^{๕๒} ที่เรียกกันว่าเอกายนมรรค หรือบุพพภาคมรรค หรือวิสุทธิมรรค ซึ่งเป็นทางสายเดียวที่จะนำไปสู่การบรรลุโลกุตตรมรรค ดังพระพุทธพจน์ที่มีมาในคำอุเทศของมหาสติปัฏฐานสูตรความว่า “ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางสายเดียว^{๕๓} เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอายุธรรม^{๕๔} เพื่อให้แจ้งนิพพาน ทางนี้ คือ สติปัฏฐาน^{๕๕} ๔ ประการ”

^{๔๗} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕/๓๗.

^{๔๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๖๗/๒๑๐.

^{๔๙} ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑/๒๐๕/๕๔๔.

^{๕๐} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๖๗/๒๑๑.

^{๕๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑., ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๕/๑๐๑., ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๖๗/๒๑๐-๒๑๑., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๕๕-๓๕๙/๓๐๖-๓๒๗.

^{๕๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๕/๑๐๑., ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๖๗/๒๑๐-๒๑๑,

อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๕๕-๓๕๙/๓๐๖-๓๒๗.

^{๕๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๖/๑๐๑., ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๐๙/๒๖๖.

^{๕๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑., ญาณธรรม หมายถึง อริยมรรค

^{๕๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๕๕/๓๐๖.

สติปัฏฐาน ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ

ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้^{๕๖}

๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

๓. พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้^{๕๖}

มหาสติปัฏฐานเป็นสูตรที่มีเนื้อหาหลักซึ่ง โดยทรงวางแยกประเภทไว้ ๔ ประเภท และหลักปฏิบัติกรรมฐานไว้ ๒๑ หลัก ดังนี้

๑.๑ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๕๗} การกำหนดรู้กองรูปว่า เป็นเพียงกองรูป ไม่ใช่สัตว์ บุคคล เรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี และมีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม โดยจำแนกเป็น ๑๖ หมวดใหญ่ และ ๑๔ หมวดย่อย คือ

๑.๑.๑ หมวดอานาปานะ^{๕๘} การกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก

๑.๑.๒ หมวดอริยาบถ^{๕๙} การกำหนดรู้ิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ คือ การเดิน ยืน นั่ง นอน

๑.๑.๓ หมวดสัมปชัญญะ^{๖๐} การกำหนดรู้ิริยาบถย่อยมีการเหยียด การคู้ เป็นต้น รวมไปถึงบิริยาบถใหญ่

๑.๑.๔ หมวดปฏิกูลมนสิการ^{๖๑} การกำหนดรู้สิ่งปฏิกูลว่าร่างกายเป็นของน่าเกลียดด้วยผม ขน เป็นต้น

๑.๑.๕ หมวดธาตุมนสิการ^{๖๒} การกำหนดรู้ธาตุทั้ง ๔ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลม

๑.๑.๖ หมวดนวลวิถิกะ^{๖๓} การกำหนดรู้ซากศพ ๙ ประเภทมีซากศพที่พองอืด เป็นต้น

^{๕๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑-๓๐๒., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๗๔/๓๑๙.

^{๕๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๗๕/๓๑๙., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๘๐/๓๒๑.

^{๕๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔/๓๐๒., ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๗/๑๐๒.

^{๕๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๕/๓๐๔., ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๘/๑๐๕.

^{๖๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๖/๓๐๕., ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๙/๑๐๕.

^{๖๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๗/๓๐๖., ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๐/๑๐๕.

^{๖๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๘/๓๐๗., ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๑/๑๐๗.

๑.๒ เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๖๔} การกำหนดรู้เวทนาว่าเป็นเพียงเวทนา ไม่ใช่สัตว์ บุคคล เรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี และมีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม โดยจำแนกเป็นความรู้สึกเป็นสุข ทุกข์ และวางเฉย (ไม่ทุกข์ไม่สุข)

๑.๓ จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๖๕} การกำหนดรู้จิตว่าเป็นเพียงจิต ไม่ใช่สัตว์ บุคคล เรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี และมีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม โดยจำแนกเป็นจิตที่ประกอบด้วยโลภะ เป็นต้น

๑.๔ ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๖๖} การกำหนดรู้สภาวะธรรมว่าเป็นเพียงสภาวะธรรม ไม่ใช่สัตว์ บุคคล เรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี และมีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม โดยจำแนกเป็นสภาวะเห็น ได้ยิน เป็นต้น แบ่งออกเป็น ๕ หมวด คือ

๑.๔.๑ หมวดนิรณัน	การกำหนดรู้นิรณัน ๕
๑.๔.๒ หมวดคันถ์	การกำหนดรู้คันถ์ ๕
๑.๔.๓ หมวดอายตนะ	การกำหนดรู้อายตนะ ๑๒
๑.๔.๔ หมวดโพชฌงค์	การกำหนดรู้โพชฌงค์ ๗
๑.๔.๕ หมวดสังขะ	การกำหนดรู้สังขะ ๔

คำว่าสติ แปลได้หลายระดับ คือ ตั้งแต่ระดับการปฏิบัติเบื้องต้น เช่น การมีสติ กล่าวคือ การระลึกรู้อารมณ์ที่กำลังเกิดขึ้นได้ การกำหนดรู้ทันอารมณ์ที่กำลังเกิดขึ้นได้ และการปฏิบัติขั้นสูง เช่น การรู้แจ้งอารมณ์ที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง **๐๕๕ > ๕8K** ในที่นี้แปลว่า การตั้งไว้โดยแนบแน่นอย่างต่อเนื่อง เมื่อรวมสติ กับ **t > ๕8K** จึงได้ความหมายว่า การตั้งสติไว้โดยแนบแน่นอย่างต่อเนื่องในอารมณ์กรรมฐาน^{๖๗}

พระพุทธองค์มีพุทธประสงค์จะแสดงธรรมที่มีอานุภาพทำให้การเจริญวิปัสสนากรรมฐานสำเร็จ ซึ่งเรียกว่า องค์ประกอบเชิงคุณสมบัติของการเจริญสติปัฏฐาน จึงได้ตรัสคำว่า **383& ๖3๗0๐f๖8K** หมายความว่า ธรรม ๓ ประการ คือ วิริยะ ญาณะ สติ นี้ ท่านเรียกว่า

^{๖๓} อภิ.วิ. (ไทย) ๑๐/๓๗๙/๓๐๘-๓๑๐., ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๒/๑๐๗-๑๐๙.

^{๖๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๗๔/๓๑๙., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๗๖/๓๒๐.

^{๖๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๗๔/๓๑๙.

^{๖๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๗๔/๓๑๙.

^{๖๗} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะ ฉบับพิเศษ

องค์ประกอบของการเจริญสติปัฏฐาน ด้วยเหตุนี้พึงทราบว่า การเจริญสติปัฏฐานใด ๆ หากไม่มีคุณธรรมเหล่านี้ประกอบอยู่ การเจริญสติปัฏฐานนั้นก็จะไม่สำเร็จ

อาตาปี คือ ผู้มีความเพียรที่สามารถแผดเผากิเลสให้เหือดแห้งได้ นอกจากนี้แล้วยังมีความหมายแฝงด้วยว่าหมายถึง สัมมปปธานสมังคิบุคคล คือ นักปฏิบัติผู้ถึงพร้อมด้วยความเพียรขั้นสัมมปปธาน^{๖๘}

สติมา คือ ผู้มีสติอย่างต่อเนื่อง นอกจากนี้แล้วยังมีความหมายแฝงด้วยว่าหมายถึง สติปัฏฐานสมังคิบุคคล คือ นักปฏิบัติผู้ถึงพร้อมด้วยสติอันมั่นคงอยู่ในอารมณ์กรรมฐานอย่างต่อเนื่อง

สมปชาโน คือ ผู้รู้โดยถูกต้องโดยไม่ผิดเพี้ยน และโดยประการต่าง ๆ หมายถึง ผู้ถึงพร้อมด้วยวิจารณ์ญาณปัญญา^{๖๙}

๑.๑ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๗๐} ด้วยเหตุผลหลายประการ เช่น บางหมวดแสดงไว้โดยนัยสมณะมีหมวดนวสวีกา เป็นต้น บางหมวดแสดงไว้โดยนัยสมณะเป็นบาทของวิปัสสนากายาวนา มีหมวดอานาปานสติ เป็นต้น บางหมวดได้แสดงหลักกรรมแยกต่างหากโดยเฉพาะมีหมวดสัมปชัญญะ เป็นต้น ตลอดจนเพื่อให้ตรงกับวัตถุประสงค์ของการวิจัย ในประเภทกายานุปัสสนานี้จึงขออธิบายไว้เพียงหมวดธาตุมนสิการ เท่านั้น

๑.๑.๑ หมวดธาตุมนสิการ คือ การพิจารณาธาตุ หรือจตุธาตวัตถุสถาน คือ การกำหนดธาตุ ๔ หรือธาตุกรรมฐาน คือ กรรมฐานที่กำหนดธาตุ โดยพิจารณาว่ารูปร่างของกายนี้ประกอบขึ้นจากองค์รวมแห่งธาตุอันว่างเปล่าจากความเป็นตัวตน ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า

ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นกายนี้ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่โดยความเป็นธาตุว่า ‘ในกายนี้ มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่’

ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่ พิจารณาเห็นกายในกายภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในกายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในกายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในกายอยู่

หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า ‘กายมีอยู่’ ก็เพียงพออาศัยเจริญญาณเจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่อย่างนี้แล^{๗๑}

^{๖๘} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทฺธิ), *วิปัสสนากรรมฐาน*, หน้า ๗๓๔-๗๔๑.

^{๖๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๔๒-๗๔๖.

^{๗๐} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔-๓๗๕/๓๐๓-๓๐๓.

^{๗๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๕/๓๐๗-๓๐๘.

คำว่าธาตุ แปลว่า สภาวะ คือ สิ่งที่ทรงสภาวะของตนอยู่เอง คือ มีอยู่โดยธรรมดา เป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่มีผู้สร้าง ไม่มีอัตรา^{๗๒} หรือ สภาวะที่ว่างเปล่าไม่ใช่บุคคล ตัวเรา ของเรา ธาตุในทางธรรมนั้นเป็นเพียงสภาวะธรรม^{๗๓} ไม่ใช่สมมุติบัญญัติซึ่งใช้สื่อสารกันจนเข้าใจกันว่าเป็น ก้อนอรรถาพมณูญ์ การพิจารณาธาตุนี้มีประโยชน์เพื่อละวางความเห็นผิดว่าเป็นตัวตน โดยให้ เข้าใจว่ามีเพียงธาตุเท่านั้น ธาตุดังกล่าวไม่ใช่ธาตุในจักวาล หรือธาตุที่อาจถูกสังเคราะห์ขึ้นด้วย ฝีมือของมนุษย์ ส่วนคำว่า มนสิการ โดยทั่วไปแปลว่า การใส่ใจ แต่สำหรับในหมวดนี้ มีความหมาย ลึกซึ้งกว่าทั่ว ๆ ไป คือ มีความหมายครอบคลุมทั้งสมันนาหาระ (การเอาใจใส่) ปัจจเวกขณะ (การพิจารณา) และวิปัสสนา (การรู้ไตรลักษณ์)^{๗๔}

ธาตุ ๔ เหล่านี้บางที่เรียกว่า มหาภูตรูป คือ รูปใหญ่โตปรากฏชัด หมายความว่า รูปที่ ใหญ่โตโดยรูปร่าง และปรากฏชัดโดยลักษณะ เพราะวัตถุสิ่งของทั้งสิ้นประกอบขึ้นจากรูป เหล่านี้ ซึ่งมีลักษณะเฉพาะตนเด่นชัด^{๗๕} ประกอบด้วย

๑ ปฐวีธาตุ (ธาตุดิน)^{๗๖} คือ ธาตุที่มีลักษณะแข็งกระด้าง ซึ่งได้แก่ ส่วนต่าง ๆ ของ ร่างกาย ๒๐ ประการนับตั้งแต่เกสา ถึง มตถลุงค์ อันเป็นส่วนของอาการ ๓๒ เมื่อมีการกระทบ สัมผัสกับกลุ่มธาตุที่มากไปด้วย จะทำให้เกิดความรู้สึกแข็งกระด้างหรืออ่อนนุ่ม ก็สภาพที่ก่อให้เกิด ความรู้สึกเช่นนี้ ชื่อว่า เป็นปรมาณูปฐวีอย่างแท้จริง

๒ อาโปธาตุ (ธาตุน้ำ)^{๗๗} คือ ธาตุที่มีลักษณะไหลซึมซาบ ซึ่งได้แก่ ส่วนต่าง ๆ ของ ร่างกาย ๑๒ ประการนับตั้งแต่ปตต์ ถึง มุตต์ เมื่อมีการกระทบสัมผัสกับกลุ่มธาตุที่ปริมาณของ อาโปธาตุผสมอยู่มากกว่าธาตุอื่น ๆ จะทำให้เกิดความรู้สึกว่า มีการไหลซึมซาบ หรือเอิบอาบ หรือ เหนอะหนะ ก็สภาพที่ก่อให้เกิดความรู้สึกเช่นนี้ ชื่อว่า เป็นปรมาณูอาโปอย่างแท้จริง

๓ เตโชธาตุ (ธาตุไฟ)^{๗๘} คือ ธาตุที่มีลักษณะร้อน ซึ่งมาจากไอร้อน ๔ ชนิด คือ (๑) ไอร้อนจากร่างกายที่ทำให้เกิดการป่วยไข้ (๒) ไอร้อนที่มีอยู่ในร่างกายตามปกติ คอยเผาผลาญให้เนื้อ หนึ่งมังสาถึงความแก่ชรา (๓) ไอร้อนที่ทำการเผาผลาญทั่วสรรพางค์กาย (๔) ไอร้อนที่ทำหน้าที่

^{๗๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๑๗.

^{๗๓} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๒๑/๔๙.

^{๗๔} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะ ฉบับพิเศษ มหาสติปัฏฐานสูตร, หน้า ๓๔.

^{๗๕} อภ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๗/๒๔๙.

^{๗๖} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๔๙/๔๐๕.

^{๗๗} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๕๐/๔๐๖.

^{๗๘} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๕๑/๔๐๖-๔๐๗.

ช่วยย่อยสลายอาหาร เมื่อมีการกระทบสัมผัสกับกลุ่มธาตุที่ปริมาณของเตโชธาตุทั้ง ๔ นี้มากกว่าธาตุอื่น ๆ จะทำให้เกิดความรู้สึกว่าร้อนบ้างเย็นบ้าง ก็สภาพที่ก่อให้เกิดความรู้สึกเช่นนี้ เชื่อว่า เป็นปรมัตตเตโชอย่างแท้จริง

๔ วาโยธาตุ (ธาตุลม)^{๗๙} คือ ธาตุที่มีความรู้สึกเคลื่อนไหว มี ๖ ชนิด คือ (๑) ลมที่พัดขึ้นส่วนบนของร่างกาย (๒) ลมที่พัดลงส่วนล่างของร่างกาย (๓) ลมที่ตั้งอยู่ภายในท้องซึ่งอยู่ภายนอกลำไส้ (๔) ลมซึ่งอยู่ภายในลำไส้ (๕) ลมที่พัดไปตามส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย (๖) ลมหายใจเข้าหายใจออก เมื่อมีการกระทบสัมผัสกับกลุ่มธาตุที่ปริมาณของวาโยธาตุผสมอยู่มากกว่าธาตุอื่น ๆ จะทำให้เกิดความรู้สึกหย่อนตึง สั่นไหว ขยับเขยื้อนเคลื่อนไหวไปมา ก็สภาพที่ก่อให้เกิดความรู้สึกเช่นนี้ เชื่อว่า เป็นปรมัตตวาโยอย่างแท้จริง

อุปมาดังพระพุทธรูปที่มีมาในทีฆนิกาย มหาวรรค ความว่า

ภิกษุทั้งหลาย คนฆ่าโคหรือลูกมือของคนฆ่าโคผู้มีความชำนาญ ครั้นฆ่าโคแล้วแบ่งอวัยวะออกเป็นส่วน ๆ นั่งอยู่ที่หนทางใหญ่สี่แพร่ง แม้ฉนั้นใด ภิกษุก็ฉนั้นนั่น เหมือนกัน พิจารณาเห็นกายนี้ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่ โดยความเป็นธาตุว่า ‘ในกายนี้ มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่’

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ อย่างนี้แล^{๘๐}

การหยั่งเห็นกายโดยความเป็นธาตุ ๔ นี้ เป็นปัญญาแยกแยะว่า ร่างกายนี้เป็นเพียงสมมุติบัญญัติอันเป็นที่ประชุมของอวัยวะน้อยใหญ่ ความจริงกายนี้ประกอบมาจากธาตุ ๔ โดยมีใจเป็นประธาน เป็นผู้ควบคุมให้มหาภูตรูปทำอาการปฏิกิริยานั้น ๆ ทั้งอริยาบถใหญ่ คือ การเดิน ยืน นั่ง นอน และอริยาบถย่อย คือ การเหยียด คู้ ยกขึ้น วางลง ฯลฯ กายและใจทั้งสองนี้หลอกหลอกลอกตาเราว่าเป็นตัวเป็นตนของใครคนหนึ่งอยู่จริง ๆ มีเขา มีเรา มีใครปรากฏอยู่อย่างยากที่จะปฏิเสธ เมื่อไม่กำหนดพิจารณา ต่อเมื่อพิจารณาโดยแยกกาย จนกระทั่งเกิดปัญญาหยั่งเห็นตามความเป็นจริงแล้ว ก็จะเห็นว่ากายมนุษย์อันอาศัยมหาภูตรูป ๔ ในการปรากฏนี้ ไม่แปลกไปกว่าดิน น้ำ ไฟ และลมภายนอกแต่อย่างใด

ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ผู้ปฏิบัติสามารถนำเอาอาการที่ปรากฏชัดอย่างใดอย่างหนึ่งจากอาการทั้ง ๔๒ นั้นมาเพ่งพิจารณาจนลักษณะอาการของธาตุทั้ง ๔ เหล่านั้นปรากฏชัดโดยลักษณะ รสชาติ ปัจจุบันฐาน และปทัฏฐาน และพิจารณาต่อไปจนกระทั่งรู้การเกิดดับของจิต และธาตุทั้ง ๔ เหล่านั้นได้อย่างชัดเจน นี่เป็นลักษณะการเกิดวิปัสสนาญาณมีอุทยัพพญาณ เป็นต้นนี้

^{๗๙} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๕๒/๔๐๗.

^{๘๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๘/๓๐๗-๓๐๘.

เป็นลักษณะการเกิดวิปัสสนาญาณด้วยธาตุมนสิการกรรมฐานของวิปัสสนาญาณิกบุคคล นอกจากนี้ การเจริญวิปัสสนาภาวนา สามารถเข้าถึงการบรรลุธรรม ได้โดยพิจารณาเพียงส่วนใดส่วนหนึ่งจาก บรรดาธาตุทั้ง ๔ โดยไม่ต้องกังวลว่า จะต้องพิจารณาธาตุทุกส่วนจนครบทั้ง ๔ ธาตุ^{๘๑} นอกจากนี้ผู้ปฏิบัติยังสามารถนำเอาอุปาทายรูป (รูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔)^{๘๒} มาพิจารณาโดย คล้อยตามนัยแห่งการพิจารณาธาตุทั้ง ๔ นี้ได้ จนกระทั่งสามารถกำหนดรู้รูปและรู้จิตเจตสิกที่มีรูป นั้นเป็นอารมณ์ว่า นี่คือ รูปขันธ์ และนี่คือ นามขันธ์ แล้วกำหนดรูปขันธ์และนามขันธ์เหล่านั้น รวมเป็นทุกขขันธ์ ต่อจากนั้นให้กำหนดรู้เหตุปัจจัยของทุกขขันธ์นั้น ซึ่งมีอวิชชา ภพ ตัณหา กรรม อาหาร เป็นต้น แล้วกำหนดสภาวะจริงทั้งของนามรูปและปัจจัยของนามรูปเหล่านั้น แล้ว ยกขึ้นไตรลักษณ์มีอนิจจลักษณะเป็นต้น โดยนัยนี้ว่า “ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ไม่เที่ยงเพราะมีการ เกิดขึ้นแล้วดับไป เป็นทุกข์เพราะถูกการเกิดดับบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา เป็นอนัตตาเพราะไม่อยู่ใน บังคับบัญชาของใคร” ครั้นยกอารมณ์ขึ้นสู่ไตรลักษณ์อย่างนี้แล้ว วิปัสสนาญาณก็จะเจริญขึ้นไป ตามลำดับจนกระทั่งเข้าถึงอริยโสดาปัตติมรรคในที่สุด

สรุป การเจริญสติกำหนดรู้อิริยาบถมีการเดินเป็นต้นนี้ เป็นการการรู้ระดับการเจริญ สติปัญญาญาณย่อมทำให้สามารถสลัดทิ้งอัตตสัญญา กล่าวคือ ความยึดมั่นถือมั่นในสัตว์บุคคลตัวตนเรา เขาได้ จึงเป็นการรู้ทั้งระดับที่เป็นกรรมฐานและระดับที่เป็นสติปัญญาญาณด้วย ดังนั้น การ กำหนดรู้เช่นนี้จึงมิได้เป็นการรู้แบบรู้ตัวแบบทั่ว ๆ ไป แต่เป็นการรู้ตัวด้วยปัญญาพิจารณาให้เห็น เป็นสภาวะธรรม อนึ่ง ขึ้นชื่อว่าวิปัสสนา ย่อมเป็นหลักธรรมที่ใช้สติกำหนดรู้ด้วยปัญญา ในสิ่งที่ สามารถก่อให้เกิดกิเลสได้ทั้งหมดทั้งปวง จนสามารถทำลายอนุสัยภูมิเปลี่ยนแปลงให้เป็น ปัญญาภูมิ มิได้

๑.๒ เวทนานุปัสสนาสติปัญญา^{๘๓} เวทนา แปลว่า การเสวยหรือความรู้สึก^{๘๔} เช่น เจ็บ ปวด เมื่อย ชา สุข ทุกข์ ดีใจ เสียใจ ว่าโดยปรมาตม์แล้วเป็นความรู้สึกทางใจ เรียกว่าเวทนา เจตสิก เป็นหนึ่งในเจตสิก ๕๒ ที่ประกอบอยู่ในจิตทุกดวง ที่เรียกว่า สัพพจิตสาธารณเจตสิก^{๘๕} เป็นสภาวะธรรมที่มีอยู่จริงเป็นปรมาตม์ ที่เรียกว่า นามธรรม มีชื่อเรียกโดยขันธ์ว่า เวทนาขันธ์

^{๘๑} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะ ฉบับพิเศษ มหาสติปัญญาสูตร, หน้า ๓๗.

^{๘๒} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๘๔/๑๗๐.

^{๘๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๐/๓๑๓-๓๑๔.

^{๘๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๓/๑๐๙.

^{๘๕} พระอนุรุทธะ และพระญาณธชะ, พระอภิธัมมัตถสังคหะ และ ปรมัตถทีปนี, หน้า ๑๗.

เป็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นโดยมีเหตุปัจจัยปรุงแต่งจึงเรียกว่า สังขตธรรม^{๘๖} มิใช่สักแต่ว่าบัญญัติ ดังนั้น จึงสามารถนำมาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาได้ เพราะเป็นสภาวะที่มีอยู่จริงซึ่งสามารถรองรับญาณที่ทำการพิสูจน์ได้ ส่วนอนุปัสสนา แปลว่า การพิจารณาเนื่อง ๆ ดังนั้น เวทนานุปัสสนา จึงแปลว่า การใช้สติและปัญญาพิจารณาเวทนาอยู่เนื่อง ๆ เพื่อให้เห็นไตรลักษณ์และการเกิดดับของเวทนานั้น จนกระทั่งไม่มีความยึดมั่นถือมั่น ยินดียินร้ายในเวทนานั้น

อนึ่ง อาศัยแนวทางการจำแนกกรรมฐาน จึงทราบได้ว่า แม้ในมหาสติปัฏฐานนี้ พระพุทธองค์ได้ทรงจำแนกกรรมฐานไว้ ๒ ประเภท^{๘๗} คือ (๑) รูปกรรมฐาน กรรมฐานที่เป็นฝ่ายรูป กล่าวคือ กายานุปัสสนา (๒) อรูปกรรมฐาน กรรมฐานที่เป็นฝ่ายนาม กล่าวคือ เวทนานุปัสสนา เป็นอาทิ

พระพุทธองค์ ทรงเลือกเอาเวทนามาเป็นแม่แบบหรือตัวอย่างของธรรมอื่นในกรรมฐานฝ่ายนามโดยไม่ทรงเลือกเอาผัสสะหรือธรรมอื่น เช่น สัญญา เจตนา มาเป็นอารมณ์ให้ผู้ปฏิบัติกำหนด เพราะธรรมเหล่านั้นไม่ปรากฏชัดเหมือนกับเวทนา เช่น ในเวลาที่พักเวทนาหรือทุกขเวทนาเกิด ก็จะทำให้สรีระร่างกายของบุคคลนั้นเกิดอาการหวั่นไหว จนบางครั้งต้องเปล่งออกด้วยวาจา ยกเว้นอุเบกขาเวทนา เป็นเวทนาที่ไม่ค่อยปรากฏเหมือนสุขและทุกข์จึงเห็นได้ยาก ต้องมีวิธีสังเกตจึงจะกำหนดได้ สามารถจำแนกตามแนวทางการเจริญได้ ๙ อย่างประกอบด้วย

๑.๒.๑ สุขเวทนา คือ ความรู้สึกที่เป็นสุขทั้งทางกายหรือทางใจ โดยทั่วไปมักไม่ปรากฏชัดในเบื้องต้นของการปฏิบัติ ต่อเมื่อความทุกข์กาย เช่น ความเจ็บปวดหรือเหน็บชาปรากฏแล้วหายไป จึงเกิดความรู้สึกสบายกายเข้ามาแทนที่ จัดเป็นสุขเวทนาทางกาย ส่วนความรู้สึกสบายใจ มักปรากฏเมื่อผู้ปฏิบัติมีสมาธิพอสมควร จึงเกิดความรู้สึกความปิติโสมนัสในขณะขณิก น้ำตาไหล หรือเห็นแสงสว่าง ในขณะนั้นควรกำหนด “ดีใจหนอ” “สบายใจหนอ” หรือ “สุขหนอ” การกำหนดรู้สุขเวทนาทางกายและใจนี้ ต้องปรากฏเพียงสภาวะ โดยไม่มีรูปร่างของสิ่งใด ๆ

๑.๒.๒. ทุกขเวทนา คือ ความรู้สึกเป็นทุกข์ทั้งทางกายอันได้แก่ ความเจ็บปวด เมื่อย ขาคัน ร้อน เย็น จุกเสียด หรือความทุกข์ทางใจอันได้แก่ ความเศร้าโศก เสียใจ กลัว ไม่สบายใจ ผู้ปฏิบัติพึงตามรู้ทุกขเวทนาตามอาการนั้น ๆ ว่า “เจ็บหนอ” “ปวดหนอ” “เมื่อยหนอ” ดังนี้ อนึ่ง ในการกำหนดรู้ทั้งสุขเวทนา ทุกขเวทนา และอุเบกขาเวทนานี้เป็นการกำหนดรู้ของผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา เป็นความรู้ที่สามารถละความยึดมั่นถือมั่นในบุคคลตัวตนเราเขาได้ เป็นความรู้

^{๘๖} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๕/๔๙๘.

^{๘๗} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า.๙๑๘.

วิปัสสนาภาวนาตามความเป็นจริง รู้ไตรลักษณ์ของเวทนาเหล่านั้นว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่อยู่ในบังคับบัญชา เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเพราะมีเหตุปัจจัย มีการเสื่อมไป ดับไปเป็นธรรมดา ครั้นรู้อย่างนี้ย่อมเบื่อหน่ายในเวทนา ผู้มีสุดตะยัง่อมเบื่อหน่ายคลายกำหนดในเวทนาทั้งที่เป็นสุข เป็นทุกข์ เป็นอุเบกขา กระทั่งหลุดพ้นสิ้นภพสันชาติในที่สุด

๑.๒.๓ อุเบกขาเวทนา แปลว่า เวทนาที่ไม่ใช่ทั้งทุกข์ทั้งสุข หมายถึงอุเบกขา คือ สภาวะธรรมที่เสวยรสอารมณ์โดยอาการที่เป็นกลางสม่ำเสมอ ไม่โอนเอนไปทางใดทางหนึ่งระหว่างทุกข์กับสุข โดยไม่เป็นปฏิปักษ์กับเวทนาทั้งสองนั้น

๑.๒.๔ สามิสสุข ในที่นี้หมายถึง โสมนัสเวทนาประเภทเคสิต ๖ ประการ^{๘๘} ซึ่งอาศัย อามิสกล่าวคือ กามคุณ ๕ เกิดขึ้น เคสิตโสมนัสเวทนา คือ โสมนัสเวทนาที่เกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุที่เกี่ยวข้องกับบุคคลผู้อาศัยอยู่ในครอบครัวเดียวกัน มีบิดามารดา บุตรธิดา สามีภรรยา เป็นต้น เช่น โสมนัส คือ ความดีใจที่ได้เห็นบุคคลในครอบครัวประสบความสำเร็จ ซึ่งความดีใจนี้ยังโสมนัสที่อิงอาศัยกามคุณ ๕ โดยผ่านทวารทั้ง ๖ มีจักขุทวาร เป็นต้น^{๘๙}

๑.๒.๕ นิรามิสสุข สุขทางใจ กล่าวคือ โสมนัสเวทนาที่ไม่เจือด้วยอามิส คือ กามคุณ ๕ ได้แก่สุขที่เกิดขึ้นโดยใช้เนกขัมมะที่รับอารมณ์ ๖ มีรูปารมณฺ์ เป็นต้นที่เป็นฝ่ายอริฏฐารมณฺ์ โดยอาศัยทวารทั้ง ๖ มีจักขุทวาร เป็นต้นเกิดขึ้น เช่น ในกรณีที่ผู้เจริญวิปัสสนาได้พิจารณารู้ไตรลักษณ์ของรูปกรรมฐานที่ผ่านมาทางทวารทั้ง ๖ ของตน แล้วน้อมนำมาพิจารณาให้เห็นตามความเป็นจริงด้วยวิปัสสนาญาณแล้ว ย่อมเกิดปิติโสมนัส

๑.๒.๖ สามิสทุกข์ ทุกข์ทางใจ กล่าวคือ เคสิตโทมนัสเวทนา ๖ ประการ^{๙๐} ที่เจือด้วยอามิส คือ กามคุณ ๕ และที่เกิดโดยอาศัยเหตุที่เกี่ยวข้องกับบุคคลผู้อาศัยอยู่ในครอบครัวเดียวกัน เคสิตโทมนัสเวทนา ๖ ประการ ได้แก่ โทมนัสเวทนาที่รับอารมณ์ ๖ มีรูปารมณฺ์ เป็นต้น ที่เป็นฝ่ายอริฏฐารมณฺ์โดยอาศัยทวารทั้ง ๖ มีจักขุทวาร เป็นต้น เกิดขึ้น เช่น โทมนัส คือ ความเสียใจในการไม่ได้สัมผัสกับอารมณ์ ๖ อย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งเป็นอริฏฐารมณฺ์ที่ตนชอบใจและโทมนัส คือ ความเสียใจในการที่เห็นบุคคลในครอบครัวประสบความล้มเหลว เป็นต้น

๑.๒.๗ นิรามิสทุกข์ ทุกข์ทางใจกล่าว คือ โทมนัสเวทนา ๖ ประการ ที่ไม่เจือด้วยอามิส คือ กามคุณ ๕ หมายถึง ทุกข์โทมนัสที่เกิดขึ้นโดยปรารภเนกขัมมะ ได้แก่ โทมนัสเวทนาที่

^{๘๘} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๐๐๑/๘๒๒., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๔๗/๖๐๓.

^{๘๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๔/๓๒๐-๓๒๑.

^{๙๐} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๐๐๒/๘๒๒., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๔๗/๖๐๓-๔.

เกิดขึ้นหลังจากที่ประพตติธรรมนำเอาอารมณ์ ๖ มีรูปารมณเป็นต้น มาพิจารณาเห็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริงแล้วมีความพึงพอใจในวิโมกข์ ตั้งความหวังในวิโมกข์นั้นไว้สูง ครั้นไม่ได้ตั้งใจจึงเกิดความโหม่นัส ก็ความโหม่นัสนี้เกิดขึ้นโดยอาศัยอารมณ์ ๖ มีรูปารมณ เป็นต้น ผ่านทวารทั้ง ๖ มีจักขุทวาร เป็นต้น ดังนั้น จึงแบ่งประเภทออกเป็น ๖ เหมือนกับอารมณ์และทวาร

๑.๒.๘ สามิสอุเบกขา หมายถึง เคหสิตอุเบกขาเวทนา ๖^{๙๑} ซึ่งเป็นอุเบกขาเวทนาที่เจืออาภิส คือ กามคุณ ๕ และที่เกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุที่เกี่ยวข้องกับบุคคลผู้อาศัยในครอบครัวยุติเดียวกัน และได้ชื่อว่าเป็นผู้ที่ยังไม่ชนะวิบาก ผู้ที่มองไม่เห็นโทษของอารมณ์นั้น ๆ และไม่มีสุดตะในพระสัทธรรมทั้งโดยปริยัติและปฏิบัติ อนึ่ง เวทนาของปุถุชนที่กล่าวมานี้ แม้เป็นอุเบกขาเวทนาที่รู้สึกเฉย ๆ กับอารมณ์ที่มากกระทบ แต่เนื่องจากยังเป็นอุเบกขาที่ยึดติดอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ อยู่ จึงจัดเป็นเคหสิตอุเบกขา หรือสามิสอุเบกขา เป็นอุเบกขาที่พระพุทธองค์ตรัสว่าไม่ควรเสพ เพราะเป็นอุเบกขาที่ยังอิงกามคุณ ๕ อยู่ ในบางครั้งเรียกว่า อัญญาณอุเบกขา คือ อุเบกขาที่ประกอบด้วยโมหะ หรือโมหะที่ปราศจากโสมนัสและโหม่นัส

๑.๒.๙ นิรามิสอุเบกขา หมายถึง เนกขัมมสิตอุเบกขาเวทนา ๖ ซึ่งเป็นอุเบกขาที่ไม่เจือด้วยอาภิส คือ กามคุณ ๕ และที่เกิดขึ้นโดยปราศจากเนกขัมมะ เนกขัมมสิตอุเบกขาเวทนา ๖ ประการ ได้แก่อุเบกขาเวทนาที่รับอารมณ์ ๖ มีรูปารมณ เป็นต้น ซึ่งเป็นอิฏฐารมณ และอนิฏฐารมณ โดยอาศัยทวารทั้ง ๖ มีจักขุทวาร เป็นต้น ได้แก่ ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาจนได้วิปัสสนาญาณ ผู้ซึ่งเห็นอารมณ์มีรูป เป็นต้น ตามความเป็นจริงแล้วไม่ยึดติดในอารมณ์นั้น แม้จะเป็นอิฏฐารมณก็ไม่ยินดี แม้เป็นอนิฏฐารมณก็ไม่ยินร้าย อนึ่ง เวทนาของอารัทธวิปัสสกบุคคลที่กล่าวมานี้ แม้จะเป็นอุเบกขาเวทนาของปุถุชน แต่เนื่องจากเป็นอุเบกขาที่ประกอบในวิปัสสนาญาณ นับตั้งแต่อุทัพพญาณเป็นต้นไป ซึ่งหลุดพ้นจากอุปกิเลสเป็นเหตุไม่ให้อยึดติดอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ จึงจัดเป็นเนกขัมมสิตอุเบกขา หรือนิรามิสอุเบกขา เป็นอุเบกขาที่พระพุทธองค์ตรัสว่า ควรเสพ เพราะเป็นอุเบกขาที่ไม่อิงกามคุณเกิดขึ้น ด้วยอำนาจวิปัสสนาและอนุสติปัฏฐาน

สรุปความว่า เวทนาอันเกิดจากการเจริญวิปัสสนาภาวนา สติทำหน้าที่เป็นอนุปัฏฐานญาณ คือ เป็นตัวกำหนดและรู้สึกตัวไปพร้อมกัน คำว่า เวทนา แม้ว่าจะแปลว่ารู้ หรือรู้สึกก็ตามหาใช่เป็นตัวสติไม่ เป็นแต่สิ่งปรากฏเพื่อการได้กำหนดสติ ซึ่งทำหน้าที่เป็นญาณพร้อมกันไปในตัว ผู้ปฏิบัติได้ทำการตามเห็นซึ่งเวทนานั้น การกระทำอย่างนี้เรียกว่า ภาวนาชนิดสติปัฏฐานภาวนา และเนื่องจากสติทำหน้าที่พิจารณาเวทนา จึงได้ชื่อเต็มว่า “เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน”

^{๙๑} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๐๐๓/๘๒๒-๘๒๓., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๔๗/๖๐๔.

๑.๓ จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๙๒} คำว่า จิตตานุปัสสนา แปลว่า การกำหนดรู้จิต
 เนื่อง ๆ อย่างต่อเนื่อง สติปัญญาที่รู้เท่าทันจิต ตามพิจารณาเห็นจิต^{๙๓} เป็นแนวทางการเจริญ
 วิปัสสนาที่ใช้สติปัญญาตามรู้จิตซึ่งแตกต่างกันโดยสภาพแห่งสัมปโยคะและภุมิ ประกอบด้วย สราคจิต
 และมหัคคตจิต เป็นต้น ซึ่งสราคจิตในที่นี้หมายถึง จิตที่เป็นไปด้วยราคะด้วยอำนาจความเป็น
 สัมปโยคะ (หมายถึงโลภะมูลจิต ๘ ดวง) ในการพิจารณาจิตนี้พระพุทธรองค์ทรงมุ่งให้รู้สภาวะของ
 จิตนั้น ๆ และสามัญลักษณ์ (ไตรลักษณ์) ในขณะที่ผู้ปฏิบัติรู้จิตที่มีราคะหรือเกิดความกำหนัด
 ยินดี กระแสจิตที่ยินดีนั้นจะถูกตัดขาดด้วยสติปัญญา จิตก็จะบริสุทธิ์จากความกำหนัดยินดีนั้น
 แม้แต่จิตที่บริสุทธิ์เช่นนั้นก็ให้ผู้ปฏิบัติตามกำหนดรู้ด้วย^{๙๔} ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า

ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกอยู่ หรือ
 พิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในจิตอยู่
 พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็น
 เหตุดับในจิตอยู่^{๙๕}

๑.๓.๑ จิตที่มีและไม่มีราคะ โดยทั่วไปคำว่าราคะหมายถึงความกำหนัด ความยินดี
 เกี่ยวกับเรื่องเพศ แต่ในที่นี้หมายถึง ความยินดีพอใจสิ่งที่มาปรากฏทางทวารทั้ง ๖ นักปฏิบัติพึง
 รู้เท่าทันจิตดังกล่าว โดยกำหนดว่า “ชอบหนอ” “โลภหนอ” หรือ “กำหนัดหนอ” ในบางขณะเมื่อ
 กำหนดเพียงครั้งเดียวจิตอาจสงบไปได้ แต่ยังไม่สงบก็พึงตามรู้จนกว่าจะสงบระงับไปทั้งหมด
 เมื่อจิตนั้นสงบแล้วก็พึงตามรู้จิตที่ผ่องใสปราศจากราคะโดยกำหนดว่า “รู้หนอ” จิตดังกล่าวชื่อว่า
 จิตปราศจากราคะ^{๙๖}

๑.๓.๒ จิตที่มีและไม่มีโทสะ จิตที่หงุดหงิด ไม่พอใจ โกรธ อาฆาต หรือปองร้าย เชื่อว่า
 จิตที่มีโทสะ นักปฏิบัติพึงตามรู้จิตดังกล่าวจนกว่าจะสงบไปโดยกำหนดว่า “โกรธหนอ” เป็น
 ต้น เมื่อจิตนั้นสงบแล้วก็พึงตามรู้จิตที่ผ่องใสปราศจากโทสะโดยกำหนดว่า “รู้หนอ” จิต
 ดังกล่าวชื่อว่า จิตปราศจากโทสะ

๑.๓.๓ จิตที่มีและไม่มีโมหะ จิตที่ประกอบด้วยความสงสัยและจิตที่ประกอบด้วย
 ความฟุ้งซ่าน เชื่อว่า จิตที่มีโมหะ นักปฏิบัติพึงตามรู้จิตที่สงสัยว่า “สงสัยหนอ” และตามจิตที่

^{๙๒} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๗๗/๓๒๐.

^{๙๓} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๙๒๑.

^{๙๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๐/๓๕๕.

^{๙๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔-๓๑๕., ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๖/๑๔๓.

^{๙๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๐/๓๕๕.

ชัดสายฟุ้งซ่านว่า “คิดหนอ” หรือ “ฟุ้งหนอ” เมื่อจิตนั้นสงบไปแล้วก็พึงรู้ตามจิตที่ผ่องใส ปราศจากความสงสัยหรือความฟุ้งซ่านโดยกำหนดว่า “รู้หนอ” จิตดังกล่าวชื่อว่า จิตปราศจากโมหะ

๑.๓.๔ จิตหตฺตฺและจิตฟุ้งซ่าน จิตที่หตฺตฺหรือซุ่มซึ่มชื่อว่า สังขิตตจิต^{๙๗} จิตที่ชัดสาย ฟุ้งซ่าน ชื่อว่า วิกขิตตจิต จิตที่ตั้งมั่นชื่อว่า สมาหิตจิต จิตที่ไม่ตั้งมั่นชื่อว่า อสมาหิตจิต จิตที่พ้นจากกิเลสชั่วคราวด้วยการเจริญสติระลึกอยู่ชื่อว่า วิมุตตจิต จิตที่ถูกความฟุ้งซ่านครอบงำไม่ให้พ้นไปจากกิเลสชื่อว่า อวิมุตตจิต ดังกล่าวนี้นี้ก็เป็นอารมณ์ของการเจริญวิปัสสนาตามสมควร โดยนักปฏิบัติพึงกำหนดว่า “ง่วงหนอ” ดังนี้ เป็นต้น^{๙๘}

๑.๓.๕ มหัคคตจิต^{๙๙} เป็นต้น ผู้ที่บรรลุมานแล้ว พึงตามรู้จิตที่เกิดก่อนหรือหลังมานจิตว่าไม่ใช่มหัคคตจิต (อมหัคคตจิต) และมีจิตอื่นเหนือกว่า (สอฺตตรจิต) เมื่อออกจากมานแล้วพึงตามรู้มานจิตทันทีว่าเป็นจิตที่ประเสริฐ (มหัคคตจิต) และไม่มีจิตอื่นเหนือกว่า (อนฺตตรจิต) อนึ่ง เมื่อออกจากรูปมานแล้วบรรลอรูปมาน ก็พึงตามรู้รูปมานว่าไม่ใช่มหัคคตจิต และมีจิตอื่นเหนือกว่า ส่วนอรูปมานเป็นจิตที่ประเสริฐ และไม่มีจิตอื่นเหนือกว่า การตามรู้มหัคคตจิตและอมหัคคตจิต พร้อมทั้งสอฺตตรจิต และอนฺตตรจิต จึงเป็นวิสัยของท่านผู้บรรลุมานเท่านั้น

การเจริญวิปัสสนากำหนดพิจารณาจิต เป็นการสำรวจตัวเองด้านใน เพื่อกำหนดแนวทางที่ถูกต้องจริง ๆ ของการปฏิบัติวิปัสสนา ภาวะที่จิตเป็นกุศลหรืออกุศล ถือเป็นภาวะธรรมดาในโลกียวิสัย จุดสำคัญอยู่ที่การกำหนดรู้เท่าทันความเปลี่ยนแปลงของกระแสจิต คือ การตามดูกระบวนการทำงานของจิต ไม่ใช่การกั้นกระแสจิต เมื่อโลภะ โทสะ โมหะเกิดขึ้น จิตหตฺตฺก็รู้ จิตมีราคะก็รู้ ให้กำหนดรู้ตามสภาวะอาการเกิดตามความเป็นจริงนั้น จนกว่าจะดับไป ทั้งจิตที่คิดไปในอนาคต อดีต หรือปัจจุบัน การปฏิบัติในขั้นนี้ก็เพื่อจะกำจัดซึ่งความเห็นว่าเป็นของเที่ยง หรือบรรเทาเสียซึ่งความเที่ยงที่จะเข้าไปยึดถือความเที่ยงนั้น ไม่ว่าจะเป็นความเปลี่ยนแปลงอันใดที่เกิดขึ้นในชีวิต ผู้ปฏิบัติจะได้มองความเปลี่ยนแปลงนั้นโดยไม่รู้สึกละอายใจอะไร เพราะพิจารณาแล้วว่าในชีวิตเราย่อมมีความเปลี่ยนแปลง แล้วก็น้อมดูด้วยสติว่ามันเป็นเช่นนั้นเอง ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุณฺณํมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า ‘จิตมีอยู่’ ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก”^{๑๐๐}

^{๙๗} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕๘/๒๔๑-๒๔๒.

^{๙๘} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทฺธิ), วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า.๙๒๒.

^{๙๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๖๘/๖๐.

^{๑๐๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๕.

สรุป ในการกำหนดรู้สภาวะธรรมอยู่นั้นจิตย่อมปรากฏ มีสติตั้งมั่นอยู่ รู้ธรรมทั้งหลายด้วยปัญญา กำหนดรู้ธรรมทั้งหลายที่ควรกำหนดรู้อยู่ ละธรรมทั้งหลายที่ควรละอยู่ เจริญธรรมที่ควรเจริญอยู่ ทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้งอยู่ จิตนั้นย่อมปรากฏ ความรู้แจ้งอารมณ์ที่เกิดจากความเป็นผู้กำหนดรู้จิต ความปรากฏเป็นสติ การพิจารณาเห็นเป็นญาณ ผู้ปฏิบัติพิจารณาเห็นจิตนั้นด้วยสตินั้น เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า “สติปัญญานาวา คือ การเห็นจิตในจิต”

๑.๔ ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๑๐๑} คือ แนวทางการใช้สติตามพิจารณาธรรม^{๑๐๒} พระพุทธองค์ทรงแสดงการกำหนดพิจารณารูปล้วน ๆ ด้วยหลักกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ทรงแสดงการกำหนดพิจารณามลันล้วน ๆ ด้วยหลักเวทนानุปัสสนาสติปัฏฐาน และจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน และทรงแสดงการกำหนดทั้งรูปและนาม ด้วยหลักธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานในความหมายนี้ ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานจึงแปลว่า แนวทางการใช้สติพิจารณาเนื่อง ๆ ในธรรม ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม

สรุปว่าในมหาสติปัฏฐานสูตรนี้ ประกอบด้วย ๒ นัย คือ

๑. สุธธปริคคณนัย แนวทางการกำหนดพิจารณารูป หรือนามอย่างหนึ่งอย่างใดล้วน ๆ ได้แก่ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน และจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน
๒. มิสสกปริคคณนัย แนวทางการพิจารณาทั้งรูป และนามผสมกัน ได้แก่ ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

การกำหนดรู้สภาวะธรรม ต้องกำหนดรู้ไปตามลำดับตั้งแต่อย่างหยาบไปจนถึงละเอียดที่สุด ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติที่ลึกซึ้งกว่าการเห็นกาย เวทนา และจิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ตามที่ได้ปฏิบัติมาให้ความจริงแบบสัจจะ คือ อริยสัจ การปฏิบัติไม่ใช่แค่ให้กำหนดรู้เรื่องสภาวะธรรมอันเป็นทุกข์ทั้งปวงเท่านั้น แต่ต้องมีการกำหนดรู้ทางดับทุกข์รวมไว้ด้วย ดังนั้น สภาวะธรรมทั้งปวงในหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานนี้ จำแนกออกได้เป็น ๕ หมวด^{๑๐๓} คือ หมวดนิรวรณ ๕ หมวดขันธ ๕ หมวดอายตนะ ๑๒ หมวดโพชฌงค์ ๗ และหมวดอริยสัจ ๔ แต่ด้วยเหตุที่ได้แยกกล่าวถึง หมวดอายตนะ ๑๒ ไว้ในบทที่ ๒ ส่วนหมวดโพชฌงค์ ๗ และ หมวดอริยสัจ ๔ นั้นได้แยกไว้ต่างหาก เพราะเป็นองค์ธรรมที่สำคัญมากต่อการเข้าถึง มรรค ผล นิพพาน จึงเหลือเพียงหมวดนิรวรณ ๕ และหมวดขันธ ๕ ดังนี้

^{๑๐๑} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๗๘/๓๒๐.

^{๑๐๒} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า.๙๒๖.

^{๑๐๓} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๖๗/๓๑๔-๓๑๕.

๑.๔.๑ หมวดนิรณ ๕^{๑๐๔} คือ สิ่งที่เกิดขวางจิตไม่ให้บรรลุความดี^{๑๐๕} ธรรม ๕ ประการที่ควรละ^{๑๐๖} ธรรมเป็นเครื่องเศร้าหมองใจ ทอนกำลังปัญญา^{๑๐๗} สรุปได้ว่า คือ สภาวธรรม กั้นหรือห้ามไม่ให้บรรลุกุศลธรรม ได้แก่

๑.๔.๑.๑ กามฉันทนิรณ^{๑๐๘} คือ ธรรมเป็นเครื่องกั้นไม่ให้บรรลุกุศลธรรม ได้แก่ ความพอใจในกามคุณอารมณ์

๑.๔.๑.๒ พยาบาทนิรณ^{๑๐๙} คือ ธรรมเป็นเครื่องกั้นไม่ให้บรรลุกุศลธรรม ได้แก่ การผูกพยาบาท จงล้างจงผลาญผู้อื่น

๑.๔.๑.๓ ถีนมิทธนิรณ^{๑๑๐} คือ ธรรมเป็นเครื่องกั้นไม่ให้บรรลุกุศลธรรม มีอาการหดหู่และท้อถอยต่ออารมณ์ (ง่วงเหงาหาวนอน)

๑.๔.๑.๔ อุทธัจจกุกกุกจนิรณ^{๑๑๑} คือ ธรรมเป็นเครื่องกั้นไม่ให้บรรลุกุศลธรรม ได้แก่ ความฟุ้งซ่านและรำคาญใจในอารมณ์

๑.๔.๑.๕ วิจิกิฉณนิรณ^{๑๑๒} คือ ธรรมเป็นเครื่องกั้นไม่ให้บรรลุกุศลธรรม ได้แก่ ความสงสัย ลังเลใจ ในสิ่งที่ควรเชื่อ มีพระรัตนตรัย เป็นต้น

๑.๔.๒ หมวดขันธ ๕^{๑๑๓} แม้ในหมวดนี้จะใช้คำกลาง ๆ ว่า “ขันธ” แต่เนื่องจากเป็น อารมณ์แห่งวิปัสสนา จึงหมายเอาเฉพาะอุปาทานขันธ ๕ ซึ่งหมายถึง ปรมาตมโลกียะทั้งหมด การที่ พระพุทธองค์ทรงแสดงขันธและอุปาทานขันธโดยแยกกันไว้ในพระอภิธรรมนั้นก็เพื่อ ทรงประมวล รวมเอาสภาวธรรมทั้งหมดทั้งที่เป็นโลกียะและโลกุตตระเข้าด้วยกัน จึงทรงแสดงภายใต้ชื่อว่า ขันธ แต่เมื่อทรงมีประสงค์จะให้ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาได้นำไปใช้ในการเจริญวิปัสสนากรรมฐานจึงทรง แยกโลกียะออกจากโลกุตตระ ภายใต้ชื่อว่า อุปาทานขันธ^{๑๑๔}

^{๑๐๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๔๐/๕๙๕., อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๕๘/๒๙๖.

^{๑๐๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๑.

^{๑๐๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๕/๓๘๐.

^{๑๐๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๔๓/๑๐๕.

^{๑๐๘} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๕๙/๒๙๖.

^{๑๐๙} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๖๐/๒๙๖.

^{๑๑๐} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๖๑/๒๙๗.

^{๑๑๑} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๖๔/๒๙๗.

^{๑๑๒} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๖๗/๒๙๗.

^{๑๑๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๔/๒๙๙-๓๐๐.

^{๑๑๔} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะ ฉบับพิเศษ

สำหรับผู้ประสงค์จะบรรลุธรรมด้วยวิธีการเจริญวิปัสสนาภาวนา อันมีการใช้สติปัญญาพิจารณาอุปาทานชั้น ๕ เป็นเครื่องนำทางซึ่งเกิดขึ้นเพียงขณะเดียวแต่สามารถทำหน้าที่ตรัสรู้ธรรม ๔ ประการดังนี้ คือ (๑) รู้สติที่กำหนดรู้อุปาทานชั้น ๕ จัดเป็นการรู้ทุกขสังขะ (๒) ละตัณหาที่เป็นเหตุให้เกิดทุกขสังขะนั้น จัดเป็นการรู้สมุทยสังขะ (๓) รู้แจ้งพระนิพพานอันเป็นสภาวะ เป็นที่ดับไปแห่งทุกขสังขะและสมุทยสังขะนั้น จัดเป็นการรู้นิโรธสังขะ (๔) บรรลุอรหัตตผล ๘ ที่รับนิพพานนั้นเป็นอารมณ์ จัดเป็นการรู้มคคสังขะ

๑.๔.๒.๑ รูปชั้น ๕ คือ สสารหรือปริมาณเล็ก ๆ ภายในร่างกายที่แปรปรวนด้วยเหตุภายในและภายนอก ได้แก่ ความเย็น ความร้อน ความหิว ความกระหาย หมายถึง ธาตุทั้ง ๔ อันได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ พร้อมด้วยรูปที่อาศัยธาตุทั้ง ๔ (อุปาทายรูป) อันได้แก่ สี เสียง เป็นต้น ที่รวมตัวกันเป็นส่วนหนึ่งของร่างกายหรือวัตถุสิ่งของ

อนึ่งในชั้น ๕ นั้น ธรรมชาติที่มีความสลายไป ไตรมไป เพราะปัจจัยที่เป็นข้าศึกทั้งหลาย มีหนาวเป็นต้นเป็นลักษณะ ทุกอย่างพึงทราบทั่วกันว่า ชื่อว่า รูปชั้น ๕ เพราะรวมธรรมชาติทั้งปวงเข้าด้วยกัน ธรรมชาตินี้ แม้เป็นอย่างเดียว โดยลักษณะ คือ ความสลายไป แต่ก็นับเป็นสอง โดยแยกเป็นภูตรูปและอุปาทายรูป^{๑๑๕}

๑.๔.๒.๒ เวทนาชั้น^{๑๑๖} คือ ความรู้สึกเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือรู้สึกเฉย ๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์ ความเกิดและดับแห่งเวทนาปรากฏขณะเห็นรูป รู้สึกลึใจ หรือเสียใจ เป็นต้น

๑.๔.๒.๓ สัญญาชั้น^{๑๑๗} คือ ความจำได้หมายรู้ ความเกิด ความดับของสัญญา ย่อมปรากฏขณะรู้สิ่งที่เห็น เป็นต้น

๑.๔.๒.๔ สังขารชั้น^{๑๑๘} คือ ความปรุงแต่งจิต เป็นสภาพที่เกิดกับใจ ปรุงแต่งใจ ให้ดีบ้าง ชั่วบ้าง หรือไม่ดีไม่ชั่ว ความเกิดแห่งสังขาร ความดับของสังขาร ปรากฏขณะสัมผัส ผัสสะ ขณะกระทบรูป เป็นต้น

๑.๔.๒.๕ วิญญาณชั้น^{๑๑๙} คือ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์หรือรับอารมณ์อยู่เสมอ ความเกิดและดับแห่งวิญญาณ ปรากฏในขณะที่รู้เห็น เจตนาปรากฏ ตั้งใจ พอใจ เป็นต้น

^{๑๑๕} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาโมกข์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๗๔๑.

^{๑๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๖๘.

^{๑๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๗๐.

^{๑๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๗๑.

^{๑๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๕๖.

สรุป อัมมานุปัสสนา คือ ปัญญาตามพิจารณาเห็นธรรม หมายความว่า อารมณ์ของกรรมฐานนั้นมีอยู่ ๔ อย่าง คือ กาย เวทนา จิต และธรรม เฉพาะในที่นี้ได้แก่ ผู้ปฏิบัติธรรมใช้สติสัมปชัญญะกำหนดธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น นิรวรณ ๕ ชั้น ๕ เป็นต้น จนเห็นธรรม คือ รูปและนามนั้น เป็นของไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ บังคับบัญชาไม่ได้ เกิดความเบื่อหน่าย คลายกำหนดมีจิตหลุดพ้นจากอัสวะกิเลส เป็นสมุจเฉตพหวน

๓.๓ โพชฌงค์ ๗

๓.๓.๑ ความหมายของโพชฌงค์

โพชฌงค์ แปลว่า องค์แห่งการตรัสรู้^{๑๒๐} องค์แห่งการบรรลุธรรม^{๑๒๑} หรือ องค์แห่งการรู้แจ้งธรรมตามความเป็นจริง ซึ่งธรรมที่เป็นองค์แห่งการรู้แจ้งในที่นี้ พระพุทธองค์ หมายเอาความรู้แจ้งอริยสัจทั้ง ๔ โดยรู้แจ้งว่าทุกขสัจเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ สมุทยสัจเป็นธรรมที่ควรละ นิโรธสัจเป็นธรรมที่ควรกระทำให้แจ้ง และมรรคสัจเป็นธรรมที่ควรอบรม หากเราพิจารณาในแง่มุมของอารมณ์ที่ลึกซึ้ง และแจ่มชัดเต็มที่ ก็จะทำให้ทราบได้ว่า จิตอยู่ในสถานะที่หลุดพ้น เป็นอิสระบริสุทธิ์โปร่งเบา ไม่มีความยึดติดในเงื่อนไขใด ๆ สถานะที่ประกอบด้วยองค์แห่งการรู้แจ้งนี้ จะส่งผลให้ปัญญารู้อารมณ์ทุกอย่างที่เข้ามา หรือเข้าไปเกี่ยวข้อง เพื่อให้เกิดความรู้เท่าทันตามความเป็นจริง

โพชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ทั้งหมดนำมาซึ่งคุณอันวิเศษ เมื่อพัฒนาเต็มที่ จะมีอำนาจในการทำที่สุดแห่งทุกขในสังสารวัฏให้สิ้นไป ในที่นี้หมายความว่า วัฏจักรของการเกิดและการตายในเหล่าสัตว์ ซึ่งประกอบด้วยสภาวะธรรมของรูปและนาม ถึงความสิ้นสุดโดยสิ้นเชิง นอกจากนี้โพชฌงค์ยังมีพลานุภาพ ในการขับไล่กองทัพล้างล้างของพญามาร กล่าวคือ พลังลบภายใน ที่ผูกมัดบุคคลให้ติดอยู่กับวงล้อของความทุกข์และการเกิด ด้วยเหตุนี้ พระพุทธองค์และเหล่าอริยบุคคลทั้งหลายจึงได้เจริญโพชฌงค์จนสามารถก้าวล่วงกามภพ รูปภพ และอรูพภพ ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาอาจสงสัยว่าหากพ้นจากภพทั้งสามแล้วจะไปอยู่ที่ไหน ไม่อาจกล่าวได้ว่าการเกิดในรูปแบบอื่นใด เนื่องจากนิพพานไม่มีการเกิดและการตาย การเกิดนำมาซึ่งทุกข์ บุคคลจะพ้นทุกข์ได้ต้องพ้นจากการเกิด นิพพานเป็นสภาวะที่อิสระจากการเกิดและการตาย เมื่อโพชฌงค์เจริญเต็มที่แล้ว จะนำผู้ปฏิบัติเข้าสู่นิพพาน

^{๑๒๐} .อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๗๔/๑๓.

^{๑๒๑} พระกัมมมัฏฐานนาจริยะ พระปณิตตาภิวงศ์, *รู้แจ้งในชาตินี้*, แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๑๔๐.

๓.๓.๒ หลักธรรมในโพชฌงค์ โพชฌงค์มี ๗ ประการ คือ^{๑๒๒}

๓.๓.๒.๑ สติสัมโพชฌงค์ องค์แห่งการรู้แจ้ง คือ สติ (ความระลึกได้)

๓.๓.๒.๒ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ องค์แห่งการรู้แจ้ง คือ การรู้เห็นธรรม และการเลือกเฟ้นธรรม

๓.๓.๒.๓ วิริยสัมโพชฌงค์ องค์แห่งการรู้แจ้ง คือ ความเพียร

๓.๓.๒.๔ ปิติสัมโพชฌงค์ องค์แห่งการรู้แจ้ง คือ ความอิมใจ

๓.๓.๒.๕ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ องค์แห่งการรู้แจ้ง คือ ความสงบกาย สงบใจ

๓.๓.๒.๖ สมาธิสัมโพชฌงค์ องค์แห่งการรู้แจ้ง คือ ความตั้งมั่นในอารมณ์

๓.๓.๒.๗ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ องค์แห่งการรู้แจ้ง คือ ความวางเฉย

ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ โพชฌงค์ ๗ ประการอยู่

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. เมื่อสติสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า ‘สติสัมโพชฌงค์ภายในของเรามีอยู่’ หรือเมื่อสติสัมโพชฌงค์ภายในไม่มี ก็รู้ชัดว่า ‘สติสัมโพชฌงค์ภายในของเราไม่มี’ ความเกิดขึ้นแห่งสติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้นมีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น และความเจริญบริบูรณ์แห่งสติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วมีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น

๒. เมื่อธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ฯลฯ

๓. เมื่อวิริยสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ฯลฯ

๔. เมื่อปิติสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ฯลฯ

๕. เมื่อปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ฯลฯ

๖. เมื่อสมาธิสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ฯลฯ

๗. เมื่ออุเบกขาสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า ‘อุเบกขาสัมโพชฌงค์ภายในของเรามีอยู่’ หรือเมื่ออุเบกขาสัมโพชฌงค์ภายในไม่มี ก็รู้ชัดว่า ‘อุเบกขาสัมโพชฌงค์ภายในของเราไม่มี’ ความเกิดขึ้นแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้นมีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น และความเจริญบริบูรณ์แห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วมีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น

ด้วยวิธีนี้ ภิกษุเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย ทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรมทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ ในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับ ในธรรมทั้งหลายอยู่

^{๑๒๒} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๖๖/๓๕๘., อภ. เอกภ. (ไทย) ๒๐/๑๕๗-๑๖๓/๔๐๔.,

ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๐/๓๓๑.

หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “ธรรมมีอยู่” ก็เพียงพออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ ไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก ภิกษุจึงชื่อว่า พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ โพชฌงค์ ๗ ประการอยู่ อย่างนี้แล^{๑๒๓}

องค์ธรรมทั้งเจ็ดนี้ ย่อมเกิดขึ้นได้ ในทุกขั้นตอนของการเจริญวิปัสสนาภาวนา แต่หาก พิจารณาตามลำดับขั้นตอนของลำดับญาณแล้ว อาจกล่าวได้ว่าองค์ธรรมทั้งเจ็ด จะปรากฏชัดใน ขณะที่ผู้ปฏิบัติเริ่มเห็นความเกิดดับ ของสภาวะธรรมต่าง ๆ ผู้ปฏิบัติจึงควรเร่งพัฒนาองค์ธรรม เหล่านี้ให้เกิดขึ้น ก็โดยการเจริญสติปัฏฐาน ๔ นั้นเอง ดังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ว่า “สติปัฏฐาน ๔ ที่ภิกษุเจริญแล้วอย่างไร ทำให้มากแล้วอย่างไร จึงทำให้โพชฌงค์ ๗ บริบูรณ์”^{๑๒๔} จึงทำให้วิชชา และวิมุตติบริบูรณ์ในที่สุด^{๑๒๕} ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้^{๑๒๖}

๑. เจริญสติสัมโพชฌงค์ อันอาศัยวิเวก (ความสงัด) อาศัยวิราคะ (ความคลายกำหนัด) อาศัยนิโรธ (ความดับ) อันน้อมไปเพื่อความปล่อยวาง

๒. เจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์

๓. เจริญวิริยสัมโพชฌงค์

๔. เจริญปิติสัมโพชฌงค์

๕. เจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์

๖. เจริญสมาธิสัมโพชฌงค์

๗. เจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ อันน้อมไปเพื่อ ความปล่อยวาง

ภิกษุทั้งหลาย โพชฌงค์ ๗ ที่ภิกษุเจริญแล้วอย่างนี้ ทำให้มากแล้วอย่างนี้ จึงทำให้วิชชา และวิมุตติบริบูรณ์

๓.๓.๒.๑ สติสัมโพชฌงค์

สติสัมโพชฌงค์ คือ องค์แห่งปัญญา องค์แห่งการรู้แจ้ง คือ สติ หมายความว่า การ ที่ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาจะได้บรรลุมรรคผลนิพพานนั้น สิ่งที่ขาดไม่ได้ คือ สติ เมื่อเราขาดสติเสีย

^{๑๒๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๘/๑๑๖-๑๑๗.

^{๑๒๔} อภ. เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๕๐/๑๕๑.

^{๑๒๕} อภ. เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๕๒/๑๕๕.

^{๑๒๖} พระคันธसारิกวงศ์, โพธิปักขิยธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๑๓๘.

เพียงอย่างเดียวเท่านั้นก็ไม่สามารถบรรลุอริยมรรค อริยผลได้เลย^{๑๒๗} องค์แห่งการรู้แจ้งจัดเป็นการรับรู้สภาวะธรรมในปัจจุบันขณะ ความมุ่งหมายในการเจริญวิปัสสนาภาวนา อยู่ที่ความรู้ความเข้าใจสภาวะธรรม ดังนั้นสติจึงตามกำหนด ตามรู้สภาวะที่เป็นปัจจุบันอารมณ์ โดยปราศจากตัวตนของเรา บุรุษ หรือสตรี ไม่มีสมมุติ บัญญัติ ที่ขึ้นอยู่กับบุคคล กาลเวลา หรือสถานที่ มีเพียงสภาวะธรรมทางกาย และสภาวะธรรมทางจิต เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปตามธรรมชาติ เพื่อให้ปัญญารู้เท่าทัน ครบถ้วนชัดเจน เกี่ยวกับสภาวะของจิต เพื่อให้ปัญญาได้ตามรู้อารมณ์นั้นโดยตลอด คือ ตั้งแต่ปรากฏขึ้น คงอยู่ คลี่คลาย และดับไปในที่สุด^{๑๒๘} ด้วยสติที่ตั้งมั่นดังพระพุทธพจน์ความว่า

สมัยใด ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ สมัยนั้น ภิกษุนั้นมีสติตั้งมั่น ไม่หลงลืม สมัยใด ภิกษุมีสติตั้งมั่น ไม่หลงลืม สมัยนั้นสติสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความระลึกได้) ย่อมเป็นอันภิกษุปรารภแล้ว สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าเจริญสติสัมโพชฌงค์ สมัยนั้น สติสัมโพชฌงค์ของภิกษุย่อมถึงความเจริญเต็มที่^{๑๒๙}

องค์ประกอบในการเจริญสติสัมโพชฌงค์ ประกอบด้วย^{๑๓๐}

๑. การเฝ้าดูอย่างจริงจัง สติมีลักษณะคมชัดและหยั่งลึก ความมีสติทำให้แน่ใจได้ว่าจิตจะหยั่งลึกลงสู่อารมณ์ ไม่สั่นผ้อย่างผิวเผินแล้วเลยผ่านไป ผู้เจริญสติต้องพยายามเอาใจใส่อย่างแรงกล้าในการกำหนดรู้ เพื่อให้จิตหยั่งลงสู่สมาธิไม่ให้จิตหลุดลอยไป

๒. การเฝ้าดูอย่างต่อเนื่อง หน้าที่ของสติ คือ การระลึกอยู่ตลอดเวลา โดยไม่หลงลืมหรือปล่อยให้อารมณ์อันเป็นที่ตั้งของสติหายไป หากยังมีสติ การกำหนดอารมณ์ที่กำลังเกิดในปัจจุบันขณะจะเป็นไปโดยไม่เผลอ

๓. ความเป็นเฉพาะหน้าต่ออารมณ์ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ผู้ปฏิบัติต้องใช้ในการพิจารณาอย่างใกล้ชิดในการกำหนดอารมณ์กรรมฐาน ความเข้มงวดในการพิจารณาอารมณ์อย่างละเอียดถี่ถ้วนเท่านั้น ที่จะให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจลักษณะที่แท้จริงได้ เมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดรู้อารมณ์ซ้ำ ๆ อยู่อย่างนั้น ความพยายามก็จะเริ่มให้ผล สติจะถูกกระตุ้นและตั้งมั่นอยู่กับอารมณ์ที่กำหนดโดยไม่พลาด อารมณ์ไม่เลือนหายหลุดลอย เมื่อสติเจริญขึ้นอย่างต่อเนื่องและสม่ำเสมอ ปัญญาก็จะเกิดขึ้น ปัญญาที่เข้าไปรู้ลักษณะที่แท้จริงของกายและจิต ทำให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นด้วยตัวเอง

^{๑๒๗} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๗๘/๘๔.

^{๑๒๘} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๑๘/๑๑๖-๑๑๗.

^{๑๒๙} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๕๐/๑๔๑.

^{๑๓๐} พระกัมมัญฐานนาจริยะ พระปณิธิตาภิวงศ์, รู้แจ้งในชาตินี้, หน้า ๑๔๓-๑๔๕.

เมื่อแรกเริ่มปฏิบัติ สติมักตามรู้สภาวะธรรมปัจจุบันไม่ได้ทัน เช่น เมื่อปริกรรมว่า “พอง” ท้องอาจจะกำลังยุบลง เมื่อปริกรรมว่า “ยุบ” ท้องอาจจะกำลังพองออก นอกจากนั้น ก็ยังปรากฏสัจฐานของท้องอยู่ แต่เมื่อพยายามปฏิบัติโดยไม่ย่อท้อ จิตก็จะเคยชินกับสภาวะธรรมปัจจุบันสามารถกำหนดได้ดีขึ้นตามลำดับ^{๑๓๑} แล้วจะรับรู้ว่ามีเพียงสภาวะเคลื่อนไหวที่ตั้งบ้าง หย่อนบ้าง ไม่มีสัจฐานของท้องเหมือนก่อน ความเคยชินนี้เหมือนการเรียนรู้ติดพิณ ผู้ที่เริ่มเรียนติดพิณต้องฝึกฝนซ้ำแล้วซ้ำอีก เบื้องแรกนิ้วมืออาจจะสัมผัสสายพิณผิดพลาด ทำให้เสียงจากสายพิณนั้นไม่ไพเราะตามท่วงทำนอง หากเขาพยายามฝึกหัดโดยไม่ย่อท้อ ก็จะเกิดความเคยชินจนกลายเป็นความชำนาญ นิ้วมือจะสัมผัสสายพิณด้วยความถูกต้องแม่นยำ และเสียงพิณก็จะไพเราะขึ้นตามลำดับ ในช่วงนั้นอารมณ์ที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ แม้ว่าจะเกิดขึ้นอย่างรวดเร็วเพียงใดก็ตาม นักปฏิบัติย่อมตามรู้เท่าทันอารมณ์นั้นได้ สติดังกล่าวนี้นี้จึงจัดเป็นสติในโพชฌงค์ ๗ ที่เรียกว่า สติสัมโพชฌงค์

สรุปคือ ผู้ปฏิบัติควรมีสติตื่นในการกำหนดรู้ ผู้ใดทำได้ย่อมตื่นจากหลับ คือ กิเลส ย่อมรู้แจ้งแทงตลอด คือ อริยสัจ ๔ ด้วยองค์ธรรมในโพชฌงค์มีสติเป็นสำคัญ สติ แปลว่าความระลึกได้ หมายความว่าระลึกได้ก่อนทำ ก่อนพูด ก่อนคิด ไม่เผลอ ไม่หลง ไม่ลืม ไม่ทิ้งรูปนาม โดยใช้ปัญญา รู้เท่าทันเกี่ยวกับสภาวะของจิต เพื่อให้ปัญญาได้ตามรู้อารมณ์นั้นโดยตลอด คือ ดูตั้งแต่ปรากฏขึ้น คงอยู่ คลี่คลาย และดับไปในที่สุด ด้วยสติที่ตั้งมั่น

๓.๓.๒.๒ อัมมวิจยสัมโพชฌงค์

อัมมวิจยสัมโพชฌงค์ แปลว่า องค์แห่งการรู้แจ้ง คือ การเลือกเฟ้นธรรม^{๑๓๒} หรือการรู้เห็นสภาวะธรรมอันเป็นรูปนาม ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า องค์แห่งการรู้แจ้งนั้น ต้องหมายถึงสติเป็นต้น ที่เกิดตั้งแต่วิปัสสนาญาณที่ ๔ ชื่อว่า อุทยัพพญาณ คือ ปัญญาหยั่งเห็นการเกิดดับ เป็นต้นไป และมีกำลังแก่กล้าตั้งแต่วิปัสสนาญาณที่ ๕ เป็นต้นไป เพราะฉะนั้น อัมมวิจยสัมโพชฌงค์นี้จึงไม่ใช่การพิจารณา ไคร่ครวญ ด้วยสุตมยปัญญา ตามที่ตนสดับมา หรือด้วยจินตามยปัญญา ที่ตรึกนึกคิด แต่เป็นการรู้แจ้งสภาวะธรรมตามความเป็นจริงด้วยภาวนามยปัญญา ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า:-

ภิกษุ นั่นเป็นผู้มีสติอย่างนั้น ย่อมค้นคว้า ไตร่ตรอง ถึงการพิจารณาธรรมนั้นด้วยปัญญา สมัยใด ภิกษุเป็นผู้มีสติอย่างนั้น ย่อมค้นคว้า ไตร่ตรอง ถึงการพิจารณาธรรมนั้นด้วยปัญญา สมัยนั้น อัมมวิจยสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความเลือกเฟ้นธรรม) ย่อมเป็นอันภิกษุปรารภแล้ว สมัยนั้นภิกษุชื่อว่าเจริญอัมมวิจยสัมโพชฌงค์ สมัยนั้น อัมมวิจยสัมโพชฌงค์ของภิกษุย่อมถึงความเจริญเต็มที่^{๑๓๓}

^{๑๓๑} พระคันธสราภิกวศ์, โพธิปักขิยธรรม, หน้า ๑๓๘.

^{๑๓๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๕๑/๑๑๒.

^{๑๓๓} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๕๐/๑๔๒.

ผู้ที่บรรลุวิปัสสนาญาณ ๔ แล้ว ย่อมรู้เห็นความเกิดดับของสภาวะธรรมอย่างชัดเจน ส่วนใหญ่มักรู้เห็นถึงความเกิดดับ ของสภาวะธรรมทางกาย บางท่านอาจรู้เห็นถึงความเกิดดับของจิต สภาวะธรรมทางจิต คือ จิตที่รับรู้ความเกิดดับของสภาวะธรรมทางกาย ทั้งนี้เพราะสภาวะธรรมทางกายปรากฏชัดกว่าสภาวะธรรมทางจิตที่เกิดดับเร็ว หลังจากวิปัสสนาญาณที่ ๔ แก่กล้าแล้ว นักปฏิบัติย่อมบรรลุวิปัสสนาญาณที่ ๕ ชื่อว่า ภังคญาณ คือ ญาณหยั่งเห็นความดับของสภาวะธรรมปัจจุบันโดยรู้สีกว่าเท่าที่เกิดขึ้นนั้นกลายเป็นควันหรือเงาดำ ๆ ไม่มีสัจฐานของเท่าและกำหนดว่า “ยืนหนอ” หรือ “นั่งหนอ” ไม่ชัดเจน เพราะไม่มีสภาวะยืนที่เป็นอาการตั้งตรงของร่างกายทุกส่วน และไม่มีสภาวะนั่งที่เป็นอาการคู้เข้าของร่างกายส่วนล่าง และอาการตั้งตรงของร่างกายส่วนบนเป็นอาทิ

ต่อจากนั้น วิปัสสนาญาณขั้นต่าง ๆ ย่อมเกิดขึ้นตามลำดับ นักปฏิบัติจะรู้สึกกลัวสภาวะธรรมทางกายและใจที่กำหนดรู้อยู่ รู้เห็นโทษของสภาวะธรรมว่าไม่เที่ยง เพราะตกอยู่ในกระแสของไตรลักษณ์ แล้วเกิดความเบื่อหน่ายอยากหลุดพ้น เมื่อปฏิบัติต่อไปย่อมบรรลุสังขารุเปกขาญาณ คือ ญาณที่ประกอบด้วยความวางเฉยในสังขาร ในที่สุดนักปฏิบัติที่มีบารมีเต็มเปี่ยมย่อมบรรลุมรรค ผล นิพพานด้วยการรู้เห็นความดับของรูปนามทั้งหมด อย่างไรก็ตาม นักปฏิบัติที่บรรลุวิปัสสนาญาณที่ ๔ เป็นต้นไป เป็นผู้เพียบพร้อมด้วยธัมมวิจยสัมโพชฌงค์แล้ว

การเลือกเฟ้นธรรมหรือคัมภีร์ในธรรมนี้ มิได้เกิดขึ้นในกระบวนการทางความคิดหากเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเหมือนกับปัญญาญาณ เป็นปัญญาที่เกิดจากการเจริญสติ ที่สามารถแยกแยะลักษณะที่แตกต่างของสภาวะธรรมต่าง ๆ ดังนั้นลักษณะของธัมมวิจยก็คือ ความสามารถในการรู้จักลักษณะที่แท้จริงของธรรม โดยการพิจารณาคัมภีร์ในธรรมที่มีได้เกิดจากความคิด หน้าที่ของธัมมวิจย คือ การจัดความมืด การจัดความสับสน การจัดความสงสัย เมื่อธัมมวิจยปรากฏขึ้น ผู้ปฏิบัติจะพบว่าธรรมะทุกอย่างล้วนไม่เที่ยงเป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตตาไม่ใช่นอนัตตา องค์กรธรรมของธัมมวิจยจะช่วยให้มองเห็นลักษณะสากล ของสภาวะธรรมต่าง ๆ ทั้งทางกายและทางจิต เมื่อญาณที่หยั่งรู้ลักษณะอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาแก่กล้าขึ้น ปัญญาก็จะสามารถหยั่งถึงพระนิพพานได้ ผู้ปฏิบัติควรมีจิตโน้มไปสู่ธัมมวิจย และปัญญาหยั่งรู้อยู่ตลอดเวลา โดยไม่จำเป็นต้องคิดหาเหตุผล หรือวิเคราะห์วิจารณ์ประสบการณ์ทั้งหลาย ขอเพียงปฏิบัติไปเพื่อที่จะได้รับประสบการณ์โดยตรงของสภาวะทางกายและจิตของตนเองเท่านั้น

สรุป ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ โดยองค์ธรรม คือ ปัญญา เข้าใจการพิจารณารูปนามเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา พิจารณาเห็นรูปนามเกิดขึ้นและดับไปในขณะปัจจุบัน ปัญญานั้นมีการแทงตลอดสภาวะธรรมเป็นลักษณะ ปัญญานั้นมีความเห็นถูก คือ เห็นตามความเป็นจริงเป็นลักษณะได้แก่ เห็นทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ปัญญานั้นเป็นภาวนามยปัญญา

๓.๓.๒.๓ วิริยสัมโพชฌงค์

วิริยสัมโพชฌงค์ แปลว่า องค์แห่งการรู้แจ้ง คือ ความเพียร ความเพียรดังกล่าว คือ ความเพียรอย่างแรงกล้าที่จัดจรัสภาวธรรมปัจจุบันด้วยสัมมปปธานทั้ง ๔ เป็นพลังที่ใช้ในการประคองใจในการกำหนดรู้อารมณ์ให้สม่ำเสมอและต่อเนื่อง^{๑๓๔} ดังพระพุทธพจน์ความว่า:-

ภิกษุณันคั่นคว่ำ ไตร่ตรอง ถึงการพิจารณาธรรมนั้นด้วยปัญญาปรารภความเพียรไม่ย่อหย่อน สมัยใด ภิกษุคั่นคว่ำ ไตร่ตรอง ถึงการพิจารณาธรรมนั้นด้วยปัญญา ปรารภความเพียร ไม่ย่อหย่อน สมัยนั้น วิริยสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความเพียร) ย่อมเป็นอันภิกษุปรารภแล้ว สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าเจริญวิริยสัมโพชฌงค์ สมัยนั้น วิริยสัมโพชฌงค์ของภิกษุย่อมเข้าถึงความเจริญเต็มที่^{๑๓๕}

ความเพียรมี ๒ อย่าง คือ ความเพียรทางกาย และความเพียรทางใจ^{๑๓๖}

ความเพียรทางกาย เป็นความพยายามตั้งกายให้ตรงอยู่เสมอ ไม่งอหลังหรือลำคอ ถ้าเผลองอตัวลงก็ควรยืดตัวขึ้น บริกรรมว่า “ยืดหนอ” ทุกครั้งที่ผู้ปฏิบัติลงมือเจริญวิปัสสนาภาวนา ผู้ปฏิบัติก็จะรู้สึกถึงการต่อต้านของร่างกาย และความเจ็บปวดในระดับต่าง ๆ คอเริ่มรู้สึกตึง เท้าก็เริ่มชา ความหงุดหงิดเริ่มคืบคลานเข้ามา และในที่สุดร่างกายของผู้ปฏิบัติต้องทนทุกข์ทรมาน และเมื่อร่างกายเป็นทุกข์ ใจของผู้ปฏิบัติก็ทุกข์ไปด้วย

นอกจากนี้ มีวิปัสสนาจารย์บางคนสอนว่าในขณะที่เจริญภาวนา ไม่ว่าจะอยู่ในอริยาบถใดก็ตาม หากเกิดความรู้สึกที่เจ็บปวด เมื่อย หรือชาตามร่างกาย ผู้ปฏิบัติธรรมควรที่จะเปลี่ยนอริยาบถทันที หากยังฝืนปฏิบัติต่อไปทั้ง ๆ ที่มีความเจ็บปวดอยู่นั้น จะเป็นการทรมานตนที่จัดเป็นอัตตกลินณานุโยค การที่วิปัสสนาจารย์สอนเช่นนั้น อาจจะมีเจตนาที่ดี แต่การสอนเช่นนี้ก็เป็นที่ไม่ถูกต้อง เพราะผู้ที่ก้าวหน้าในการเจริญวิปัสสนาได้จะต้องฝึกความอดทนที่เรียกว่า ชันติสังวร^{๑๓๗} ให้เข้มแข็งเสียก่อน สมาธิจึงจะเกิดขึ้นได้ด้วยการอยู่กับความเจ็บปวดไม่สบายด้วยความอดทน การพลิกเปลี่ยนอริยาบถอยู่ตลอดเวลาไม่เกื้อกูลต่อการตั้งมั่นของจิต^{๑๓๘} ผู้ปฏิบัติจะต้องกำหนดรู้ความไม่สบายกายด้วยความอดทน ซึ่งในกรณีเช่นนี้ไม่ถือว่าเป็นการทรมานตน แต่เป็นการ

^{๑๓๔} อก.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๑/๖๕.

^{๑๓๕} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๕๐/๑๙๒.

^{๑๓๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕/๓๘.

^{๑๓๗} พระพุทธโฆสาจารย์, อัฐสาลินี, แปลโดย พระคันธสราภวังค์, หน้า ๙๒๓-๙๒๔.

^{๑๓๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๘/๓๔๓.

เสริมสร้างศีล สมาธิ และปัญญาให้เจริญขึ้นตามหลักธรรมคำสอนของพระศาสดา ขันติสังวรนี้เป็นองค์คุณอย่างหนึ่งของการปฏิบัติเพื่อทำให้สามารถกำจัดกิเลสได้^{๑๓๙}

ความเพียรทางใจ เป็นความจดจ่อสมาธิธรรมปัจจุบัน โดยตั้งใจว่าเราเป็นเด็กแรกเกิด ไม่มีอดีต ไม่มีอนาคต อยู่กับสมาธิธรรมปัจจุบันเท่านั้น อารมณ์ที่กำหนดอยู่จะเป็นอารมณ์ที่ตนรู้สึกชอบหรือไม่ชอบ นักปฏิบัติก็ควรพยายามกำหนดรู้เท่าทันอารมณ์เหล่านั้น ตามความเป็นจริง อาการปรากฏของความเพียร คือ ความมุงอาจ กล้าหาญ และความเข้มแข็งของจิต การปฏิบัติธรรมต้องอาศัยพลังอย่างสูง ผู้ปฏิบัติต้องพยายามอย่างจริงจังในการที่จะรักษาสติให้ตั้งมั่นอย่างต่อเนื่อง และคงอยู่จากขณะหนึ่งไปสู่อีกขณะหนึ่งโดยไม่ขาดตอน ในหนทางเช่นนี้ไม่มีที่สำหรับความขี้เกียจ

สรุป เป็นความเพียรทางธรรม คือ เพียรทำความดีทางกาย วาจา ใจ เป็นความเพียรในการตั้งจิตกำหนดรู้ เป็นความเพียรของผู้ต้องการจะยังตนให้หลุดพ้นจากกิเลส และกองทุกข์ เป็นความเพียรที่ต้องการรื้อถอนออกจากวัฏสงสาร เป็นความเพียรขั้นสูงสุดในพระพุทธศาสนา

๓.๓.๒.๔ ปิติสัมโพชฌงค์

ปิติสัมโพชฌงค์ แปลว่า องค์แห่งการรู้แจ้ง คือ ความอึดใจ ประกอบด้วยลักษณะของความ สุข ความยินดีและพอใจ ส่งผลให้กายสงบและจิตตั้งมั่น^{๑๔๐} นอกจากนี้ยังสามารถแทรกซึมเข้าสู่เบื้องลึกของจิต ทำให้เกิดความรู้สึกยินดี และสุขที่ต่างออกไปจากความรู้สึกทั่วไป เป็นความรู้สึกพอใจอย่างลึกซึ้ง ดังพระพุทธพจน์ความว่า:-

สมัยใด ปิติที่ปราศจากอามีสเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้ปรารภความเพียรแล้ว สมัยนั้น ปิติสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือความอึดใจ) ย่อมเป็นอันภิกษุปรารภแล้ว สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าเจริญปิติสัมโพชฌงค์ สมัยนั้น ปิติสัมโพชฌงค์ของภิกษุย่อมถึงความเจริญเต็มที่^{๑๔๑}

ปิติแบ่งออกเป็น ๕ ประการ คือ^{๑๔๒}

๑. ขุททกูปิตติ “ปิติเล็กน้อย” คือ ความรู้สึกอึดใจโดยมีขณลกทวาร่างกายหรือน้ำตาไหล

๒. ขณิกาปิตติ “ปิติชั่วขณะ” คือ ความอึดใจที่มีลักษณะเหมือนสายฟ้าแลบปรากฏอยู่แม้ในขณะหลับตา

^{๑๓๙} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๑๑/๓๔๘.

^{๑๔๐} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๕/๖๖.

^{๑๔๑} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๕๐/๑๙๒.

^{๑๔๒} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๙๗๓-๙๗๕.

๓. โลกกันติกาปิติ “ปิติตวัมทน” คือ ความอึดใจที่ปรากฏคล้ายกับคลื่นโถมลง มาใส่ตัวหรืออาจรู้สึกเหมือนถูกพัดขึ้นจากพื้น หรือเหมือนกระแสไฟฟ้าแล่นอยู่ในร่างกาย หัวใจเต้นเร็ว

๔. อุพเพงคาปิตี “ปิตีโลตโณ” คือ ความอึดใจที่ทำให้ร่างกายลอยไปในอากาศ จากสถานที่หนึ่งไปสู่สถานที่อีกแห่งหนึ่งอย่างรวดเร็วโดยที่มีได้บรรลุปัญญา

๕. ฌรณापิตี “ปิตีชาบชาน” คือ ความอึดใจที่ปรากฏความเย็นในใจ เป็นความ เย็นห่อหุ้มใจของตน ในบางครั้งความเย็นนี้ก็แผ่กระจายซาบซ่านจากทรวงอกแล่นไปทั่วร่างกาย บางขณะก็มีความเย็นเกิดขึ้นที่แขน หลัง หรือร่างกายบางส่วน

ในปิติทั้ง ๕ เหล่านี้ ปิติประเภทหลังมีกำลังกว่าปิติประเภทแรก กล่าวคือ ฌณิกापิตี มีกำลังกว่าขุททกापิตี โลกกันติกาปิตีมีกำลังกว่าฌณิกापิตี อุพเพงคาปิตีมีกำลังกว่าโลกกันติกาปิตี และฌรณापิตีมีกำลังกว่าอุพเพงคาปิตี

สรุป ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนานั้น จะต้องมียุติเกิดขึ้นทุกคนไม่มากก็น้อย ปิติเป็น องค์ประกอบที่จะยังผู้ปฏิบัติธรรมให้บรรลุมรรค ผล นิพพาน ระหว่างปิติเกิด จะทำให้กายและใจ อิ่มเอิบ ให้ชุ่มชื่น ให้เจริญ ผู้ปฏิบัติที่มากด้วยปิตีปราโมทย์ ย่อมถึงซึ่งความไพบูรณ์ด้วยศรัทธา เป็นต้น

๓.๓.๒.๕ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์

ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ แปลว่า องค์แห่งการรู้แจ้งคือความสงบใจ^{๑๔๓} ปัสสัทธินี้มีสภาพ สงบจากกิเลส ไม่มีกิเลสเกิดขึ้นรบกวนจิตใจให้เศร้าหมอง ไม่มีความโลภ ความโกรธ หรือความหลง ในบางขณะนักปฏิบัติอาจรู้สึกว่ายู่คนเดียวในโลกด้วยความเงียบสงบไม่กระวนกระวาย เป็น สภาวะที่น่ามาซึ่งความสงบ เยือกเย็นทั้งร่างกายและจิตใจ ดังพระพุทธรพจน์ความว่า:-

เมื่อภิกษุมีจิตเกิดปิติ กายและจิตย่อมสงบ สมัยใด ภิกษุมีจิตเกิดปิติ กายและจิตย่อมสงบ สมัยนั้น ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความสงบกายสงบจิต) ย่อมเป็นอันภิกษุปรารภแล้ว สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมัยนั้น ปัสสัทธิ สัมโพชฌงค์ของภิกษุ ย่อมถึงความเจริญเต็มที่^{๑๔๔}

จิตของคนทั่วไปเหมือนปลาที่อยู่ในน้ำเสมอ มักเพลิดเพลिनในกามคุณทั้ง ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส นักปฏิบัติอาจรู้สึกเร่าร้อนกระวนกระวายในบางขณะ อาจรู้สึกเครียดจน ปวดศีรษะ หรือเกร็งตามร่างกายเขาเหมือนปลาถูกจับขึ้นไวนบนบกแล้วดิ้นรนไปมา ความรู้สึกเช่นนี้

^{๑๔๓} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๗๔/๓๖๒.

^{๑๔๔} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๕๐/๑๕๒.

อาจเกิดขึ้นเมื่อยังไม่ปรากฏปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ แต่เมื่อเขารับรู้สภาวะธรรมปัจจุบันเป็นอย่างดี ก็จะไม่เพิดเพลินในการตามรู้สภาวะธรรมปัจจุบัน มีความสงบใจ ไม่เร่าร้อน กระวนกระวาย เหมือนในเวลาเริ่มปฏิบัติ ในขณะที่นั้นนักปฏิบัติจัดว่าประกอบด้วยปัสสัทธิสัมโพชฌงค์

ปัสสัทธิที่กล่าวไว้ข้างต้นเป็นความสงบใจ อีกอย่างหนึ่ง ปัสสัทธิหมายถึงความสงบกาย มีลักษณะทำให้ร่างกายสงบไม่กระสับกระส่าย เช่น ในเวลานั่งกรรมฐาน นักปฏิบัติสามารถครอบงำทุกขเวทนา ที่ทำให้ร่างกายเจ็บปวดเร่าร้อนได้ เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็จัดว่าประกอบด้วยกายปัสสัทธิตามนัยนี้

สรุป ปัสสัทธิ คือ ความสงบแห่งกายและจิต มีการสงบจากความเร่าร้อนของจิตเป็นลักษณะ คือ เป็นเครื่องบอกให้รู้ มีการสงบจากความเร่าร้อนของจิตเป็นรส คือ เป็นหน้าที่ มีความไม่ดิ้นรนและความเยือกเย็นของจิตเป็นผลปรากฏ มีจิตและเจตสิกเป็นเหตุใกล้ให้ปัสสัทธิปรากฏ

๓.๓.๒.๖ สมานิสัมโพชฌงค์

สมานิสัมโพชฌงค์ แปลว่า องค์แห่งการรู้แจ้ง คือ ความตั้งมั่น ความไม่ฟุ้งซ่าน สงบนิ่ง มั่นคง^{๑๔๕} ในที่นี้หมายความว่า จิตจดจ่ออยู่กับอารมณ์ที่กำหนด จมสู่อารมณ์นั้น หยุดนิ่งและสงบอยู่ตรงนั้น ดังพระพุทธพจน์ความว่า:-

เมื่อภิกษุมีกายสงบแล้ว มีความสุข จิตย่อมตั้งมั่น สมัยใด เมื่อภิกษุมีกายสงบ มีความสุข จิตย่อมตั้งมั่น สมัยนั้น สมานิสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความตั้งใจมั่น) ย่อมเป็นอันภิกษุปรารถนาแล้ว สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่า เจริญสมานิสัมโพชฌงค์ สมัยนั้น สมานิสัมโพชฌงค์ของภิกษุย่อมถึงความเจริญเต็มที่^{๑๔๖}

สมานิมีสองประเภท หนึ่ง เป็นสมานิที่ต่อเนื่องซึ่งเกิดจากการกำหนดจิตอยู่กับอารมณ์ ๑ เดียว นี่เป็นสมานิที่ได้จากการเจริญสมถกัมมัฏฐาน โดยให้จิตกำหนดนิ่งอยู่กับอารมณ์ ๑ เดียว โดยไม่ใส่ใจกับอารมณ์อื่นใดทั้งสิ้น และสามารถประสบกับสมานิที่ต่อเนื่องได้ เมื่อจิตหยั่งลงสู่ผาสุก จิต อย่างไรก็ตาม การปฏิบัติวิปัสสนามุ่งไปที่การเจริญปัญญา และกระทำญาณปัญญาให้สมบูรณ์ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา การระลึกอารมณ์เป็นสิ่งที่สำคัญมาก อารมณ์วิปัสสนา ก็คือ สภาวะธรรมทางกายและจิต เป็นสิ่งที่สามารถรับรู้ได้โดยไม่ต้องใช้กระบวนการความคิด หรืออาจกล่าวได้ว่าการเจริญวิปัสสนาภาวนามีเป้าหมายเพื่อที่จะได้มีญาณหยั่งรู้ขณิกสมานิ^{๑๔๗} เป็นสิ่งที่

^{๑๔๕} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๙๘๙/๔๗๖.

^{๑๔๖} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๕๐/๑๙๒-๑๙๓.

^{๑๔๗} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), อานาปานสติภาวนา, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๗๖., ขณิกสมานิ คือ ความที่จิตมีสติระลึกอารมณ์ปรมาตม (รูปนาม, ฌันธ ๕) ทีละขณะ ๑ ตั้งมั่นต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลาที่จิตรับรู้อารมณ์

สำคัญที่สุดในการเจริญวิปัสสนา มีคุณสมบัติเหมือนสมาธิแบบต่อเนื่อง และมีอำนาจในการทำให้จิตและกิเลสสงบนิ่งอยู่^{๑๔๘}

สรุปว่า สมาธิ คือ ความตั้งจิตมั่น ทรงจิตไว้ให้ดำเนินไปในทางที่ถูก คือ ยกใจขึ้นสู่บัญญัติอารมณ์และปรมาัตถ์อารมณ์ เป็นกำลังสำคัญยิ่งในการเจริญวิปัสสนาภาวนา เพราะเป็นประดุจหนึ่งว่าล้อที่จะนำบุคคลไปสู่ผลอันตนปรารถนา เป็นองค์ให้เกิดปัญญา รักษาจิตและเจตสิกให้อยู่กับรูปนาม ให้อยู่กับกรรมฐานที่ตนเจริญนั้น ๆ

๓.๓.๒.๗ อุเบกขาสัมโพชฌงค์

อุเบกขาสัมโพชฌงค์ แปลว่า องค์แห่งการรู้แจ้ง คือ ความวางเฉย ความวางเฉยนี้ไม่ใช่อุเบกขาเวทนาที่วางเฉย ไม่สุขไม่ทุกข์ แต่เป็นความวางเฉยในการกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันได้อย่างสม่ำเสมอ^{๑๔๙} ไม่ต้องปรับศรัทธากับปัญญา และปรับวิริยะกับสมาธิให้สม่ำเสมอกัน เพราะอินทรีย์เหล่านั้นมีสภาวะสมดุลไม่ยิ่งหย่อนกว่ากันด้วยอำนาจของโพชฌงค์ทั้ง ๖ ที่ได้บำเพ็ญมาตั้งแต่ต้น จึงทำให้เกิดอุเบกขาสัมโพชฌงค์โดยความเป็นผลของโพชฌงค์ทั้ง ๖

ภิกษุนี้เป็นผู้วางเฉยจิตที่ตั้งมั่นแล้วเช่นนั้นได้เป็นอย่างดี สมัยใด ภิกษุเป็นผู้วางเฉยจิตที่ตั้งมั่นแล้วเช่นนั้นได้เป็นอย่างดี สมัยนั้น อุเบกขาสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความมีใจเป็นกลาง) ย่อมเป็นอันภิกษุปรารถนาแล้ว สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ สมัยนั้น อุเบกขาสัมโพชฌงค์ของภิกษุย่อมถึงความเจริญเต็มที่^{๑๕๐}

ในความหมายของอุเบกขา คือ วางเฉยในรูปนามโดยลักษณะ ๖ ประการ

๑. ละความกลัว ละความยินดี มีใจเฉยอยู่กับรูปนาม
 ๒. ไม่ดีใจไม่เสียใจ วางเฉยอยู่กับรูปนามแต่มีสติสัมปชัญญะอยู่
 ๓. มีใจแน่วแน่อยู่กับการพิจารณารูปนามเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา
 ๔. มีใจเป็นสมาธิแน่วแน่ได้นาน ๆ
 ๕. ยิ่งกำหนดรูปนามเท่าไร ยิ่งละเอียดสุขุม ดุจคนร่อนแป้ง ยิ่งร่อนยิ่งละเอียดฉนั้น
 ๖. มีใจไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ซัดส่ายไปทางอื่น อยู่กับรูปนาม อยู่กับพระไตรลักษณ์มากที่สุด
- จิตจะน้อมไปในการสละ ปล่อยวาง^{๑๕๑} ฉะนั้นเมื่อผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาปฏิบัติจนจิตเข้าสู่

^{๑๔๘} พระกัมมภูฏานนาจริยะ พระปณิตตาภิวงศ์, *รู้แจ้งในชาตินี้*, หน้า ๒๒๓.

^{๑๔๙} พระคันธสาราภิวงศ์, *โพธิปักขิยธรรม*, หน้า ๑๕๑.

^{๑๕๐} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๕๐/๑๙๓.

^{๑๕๑} ออง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๑/๖๕.

อุเบกขาสัมโพชฌงค์แล้ว องค์แห่งปัญญาที่จะให้รู้แจ้งแทงตลอดมรรค ผล นิพพาน ก็เกิดขึ้นตามสมควรแก่ความสามารถของตน^{๑๕๒}

สรุป อุเบกขาสัมโพชฌงค์ คือ ความวางเฉย หมายความว่า ไม่ยินดียินร้ายต่ออิฏฐารมณ์ และอนิฏฐารมณ์ มีใจเฉยอยู่กับรูปนามเท่านั้น เช่น เฉยอยู่กับกายานุปัสสนาบ้าง เวทนานุปัสสนาบ้าง จิตตานุปัสสนาบ้าง อัมมานุปัสสนาบ้าง โดยมีความเพียร มีสติ มีสัมปชัญญะ ประกอบอยู่เสมอ เห็นความเกิดดับของรูปนามอยู่เป็นนิตย์ มีการวางเฉยต่อสหาตธรรมทั้งหลาย ทำสหาตธรรมให้มีกำลังสม่ำเสมอ

สมัยที่ควรและไม่ควรแก่การเจริญโพชฌงค์^{๑๕๓}

๑. สมัยที่ภาวนาจิตถดถอย ผู้ปฏิบัติไม่ควรเจริญปัสสัทธิ-สมาธิ-อุเบกขาสัมโพชฌงค์ เพราะโพชฌงค์ ๓ ประการนี้ จะเกิดได้ไม่สมบูรณ์ในจิตที่ถดถอย ส่วนโพชฌงค์ที่ควรเจริญในสมัยเช่นนี้ ได้แก่ อัมมวิจย-วิริย-ปิติสัมโพชฌงค์ เพราะโพชฌงค์ทั้ง ๓ นี้ สามารถเกิดได้สมบูรณ์ในสมัยที่จิตถดถอย

๒. สมัยที่เจริญภาวนาจิตฟุ้งซ่าน ผู้ปฏิบัติไม่ควรเจริญอัมมวิจย-วิริย-ปิติสัมโพชฌงค์ เพราะโพชฌงค์ ๓ ประการนี้ จะเกิดได้ไม่สมบูรณ์ในจิตที่ฟุ้งซ่าน ส่วนโพชฌงค์ที่ควรเจริญในสมัยเช่นนี้ ได้แก่ ปัสสัทธิ-สมาธิ-อุเบกขาสัมโพชฌงค์ เพราะโพชฌงค์ทั้ง ๓ นี้ สามารถเกิดได้สมบูรณ์ในสมัยที่จิตฟุ้งซ่าน

๓. ส่วนสติสัมโพชฌงค์ผู้ปฏิบัติสามารถเจริญได้ทั้งจิตที่ถดถอยและฟุ้งซ่าน เพราะสติสามารถที่จะข่มทั้งจิตที่ฟุ้งซ่านและสามารถประคับประคองจิตที่ถดถอยได้ สติจึงเป็นธรรมที่จำเป็นในทุกกาล

เมื่อใดที่ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนามีสติกำกับอยู่ไม่เลื่อนหลง เมื่อมีสติอยู่อย่างนั้น ก็ใช้ปัญญาสอบสวน สืบค้น เลือกเฟ้นธรรม ตามหลักของอัมมจยสัมโพชฌงค์ ต่อจากนั้นการปฏิบัติตามโพชฌงค์ข้ออื่น ๆ ก็ดำเนินไปตามลำดับ ช่วยนำไปสู่วิชชา และวิมุตติตามลำดับ ดังพระพุทธองค์ได้แสดงถึงอานิสงส์ในการเจริญโพชฌงค์ไว้ว่า:-

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อโพชฌงค์ ๗ ประการที่ภิกษุเจริญ ทำให้มากแล้วอย่างนี้ พึงหวังผลานิสงส์ ๗ ประการ^{๑๕๔}

^{๑๕๒} พระบรมปริณัติวิธาน, แสงสว่างทางปฏิบัติ, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพลส จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๒๗๖.

^{๑๕๓} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะ ฉบับพิเศษ มหาสติปัฏฐานสูตร, หน้า ๑๑๐.

ภิกษุเมื่ออาศัยศีล ดำรงค์อยู่ในศีล เจริญโพชฌงค์ ๗ ประการ ทำโพชฌงค์ ๗ ประการ ให้มาก ย่อมถึงความเป็นใหญ่ไพศาลในธรรมทั้งหลาย^{๑๕๕}

ภิกษุทั้งหลาย กลอนของเรือนยอดทั้งหมดล้วนโน้มไปสู่ยอด โนมไปสู่ยอด โอนไปสู่ยอด แม้ฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อเจริญโพชฌงค์ ๗ ประการ ทำโพชฌงค์ ๗ ประการ ให้มาก ย่อมโน้มไปสู่นิพพาน โนมไปสู่นิพพาน โอนไปสู่นิพพาน^{๑๕๖}

ผู้เจริญวิปัสสนากาวนาที่ประสงค์จะบรรลุวิมมรรคด้วยวิธีการปฏิบัติอันมีการใช้สติปัญญาพิจารณาโพชฌงค์ ๗ เป็นเครื่องนำทาง ซึ่งในสติปัญญานี้พระพุทธองค์ทรงแสดงโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อให้เป็นบุพพภาคมรรค (แนวทางที่เป็นประตูไปสู่การบรรลุมรรค ผล นิพพาน) ดังนั้น โพชฌงค์ในที่นี่ จึงหมายถึงเฉพาะโพชฌงค์ที่อยู่ในขั้นของวิมมรรค ด้วยเหตุนี้ สติที่พิจารณาโพชฌงค์ดังกล่าวจึงจัดเป็นทุกขสังขจะ สามารถแสดงการเชื่อมโยงวิปัสสนาปัญญาที่สามารถนำไปสู่การตรัสรู้อริยสัจ ๔ ด้วยวิมมรรค ซึ่งเกิดขึ้นเพียงขณะเดียว แต่สามารถทำหน้าที่ตรัสรู้อริยสัจธรรม ๔ ประการ ดังนี้คือ

๑. รู้สติที่กำหนดรู้โพชฌงค์ จัดเป็นรู้ทุกขสังขจะ
๒. ละตัณหาที่เป็นเหตุให้เกิดทุกขสังขจะนั้น จัดเป็นรู้สมุทยสังขจะ
๓. แจ้งพระนิพพานอันเป็นสภาวะเป็นที่ดับไปแห่งทุกขสังขจะ และสมุทยสังขจะนั้น จัดเป็นการรู้นิโรธสังขจะนั้น
๔. บรรลุวิมมรรค ๘ ที่รับนิพพานนั้นเป็นอารมณ์ จัดเป็นการรู้มัคคสังขจะ

๓.๔ อริยสัจ ๔

๓.๔.๑ ความหมายของอริยสัจ ๔

สังขจะ คือ ความจริงที่ให้ผู้รู้ให้เป็นอริยะ คือ บุคคลผู้เจริญ บุคคลผู้ประเสริฐ หรือแปลว่า สังขจะ คือ ความจริงที่ประเสริฐ อันหมายถึงที่สูงที่ละเอียด อันเป็นวิสัยที่พึงรู้ได้ของปัญญาที่สูงกว่าปัญญาสามัญ^{๑๕๗}

บุคคลผู้ต้องการจะพ้นทุกข์ จะต้องเข้าใจความจริงเกี่ยวกับทุกข์ และเหตุให้เกิดทุกข์เสียก่อน และผู้ต้องการจะดับทุกข์ก็ต้องเข้าใจว่าความดับทุกข์ที่แท้จริงเป็นอย่างไร และการดับทุกข์จะทำได้หากไม่รู้จักวิธีปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ดังนั้น ความรู้เกี่ยวกับ อริยสัจ ๔ จึงมีความสำคัญยิ่ง

^{๑๕๕} ส.ม. (ไทย) ๑๘/๑๘๔/๑๑๕-๑๑๖.

^{๑๕๕} ส.ม. (ไทย) ๑๘/๑๘๒/๑๐๘.

^{๑๕๖} ส.ม. (ไทย) ๑๘/๑๘๘/๑๒๓.

^{๑๕๗} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, สัมมาทิฐิ, (เชียงใหม่: โรงพิมพ์นันทพันธ์, ๒๕๕๕), หน้า ๒๑.

๓.๔.๒ หลักธรรมในอริยสัจ ๔ ความจริงอันประเสริฐนั้นมี ๔ ประการ

๓.๔.๒.๑ ทุกขสัจ ความจริงเกี่ยวกับทุกข์

๓.๔.๒.๒ สมุทยสัจ ความจริงเกี่ยวกับเหตุให้เกิดทุกข์

๓.๔.๒.๓ นิโรธสัจ ความจริงเกี่ยวกับความดับทุกข์

๓.๔.๒.๔ มรรคสัจ ความจริงเกี่ยวกับทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์^{๑๕๘}

๓.๔.๒.๑ ทุกขสัจ ความจริงเกี่ยวกับทุกข์ เมื่อพระพุทธองค์ได้ตรัสรู้ความจริงที่สำคัญ ทั้ง ๔ ได้ทรงแสดงทุกขสัจเป็นอันดับแรก ดังนี้:-

ทุกขอริยสัจ เป็นอย่างไร

คือ ขาติเป็นทุกข์ ชราเป็นทุกข์ มรณะเป็นทุกข์ โสกะ ปริเทวะ เป็นทุกข์ โทมนัส และ อุปายาสเป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานชั้น ๕ ประการ เป็นทุกข์^{๑๕๙}

การไม่ได้รับสิ่งที่ปรารถนาเป็นความทุกข์ ที่เกิดจากความไม่สมหวัง ผู้ที่ไม่ได้เจริญ อริยมรรคมีองค์ ๘ แต่ปรารถนาจะพ้นจากความเกิด ความแก่ ความเจ็บ และความตาย ก็ไม่ได้สม ปรารถนา เมื่อไม่เป็นไปตามความปรารถนาก็เศร้าเสียใจ ไม่เฉพาะแต่ความปรารถนาพระนิพพาน ที่ปราศจากการเกิด เป็นต้นเท่านั้น ยังมีความปรารถนาในลาภ ยศ และสรรเสริญ ซึ่งไม่อาจได้มา ดังที่มุ่งหวังไว้ พระพุทธองค์จึงตรัสว่า การไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาเป็นทุกข์^{๑๖๐}

อุปาทาน และอุปาทานชั้น ๕

คำว่า อุปาทาน^{๑๖๑} ต่างจากอุปาทานชั้น ๕ คือ อุปาทาน เป็นความยึดมั่นด้วยอำนาจ ของตัณหา มี ๔ ประการ^{๑๖๒}

๑. กามุปาทาน ความยึดมั่นในอารมณ์ที่น่ารักน่าใคร่

๒. ทิณูปาทาน ความยึดมั่นในมิถิลาทิณฐิ เช่น เห็นว่ากรรม และผลของกรรมไม่มี ขาติหน้าไม่มี พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ไม่มีเป็นต้น

^{๑๕๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๐/๓๒๙., ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๓/๔๑๘., ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๒๐๑/๖๕๗.

อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๙/๑๖๓.

^{๑๕๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๑/๓๒๙.

^{๑๖๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๓/๕๐-๕๓., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๙๐-๒๐๒/๑๖๓-๑๖๖.

ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๗-๓๙๙/๓๒๔-๓๒๕.

^{๑๖๑} ที.ป. (ไทย) ๑๑/๓๑๐/๒๙๓., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๓๘/๕๘๘.

^{๑๖๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๕/๙๐.

๓. สลัปปทัปปาทาน ความยึดมั่นในศีลพรต คือ ข้อปฏิบัติและพิธีกรรมที่ไม่เป็นไปเพื่อความรู้แจ้งอริยสัจ ๔ หรือเพื่อเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ แต่เป็นความเชื่อตามกันมาว่า การหลุดพ้นจากสังสารวัฏ และเป็นอิสระจากความแก่ ความเจ็บ และความตายมิได้ด้วยการประพฤติเหมือนวัวหรือสุนัข เป็นต้น

๔. อัตตวาทุปปาทาน ความยึดมั่นว่ามีอัตตาอยู่ภายในสิ่งมีชีวิต จัดเป็นสักกายทิฎฐิ หรืออัตตทิฎฐิ

ในบรรดาอุปาทานทั้ง ๔ ประเภทนั้น กามุปาทานเป็นต้นหา ที่พอใจในกามคุณ ส่วนอีก ๓ ประเภทเป็นความเห็นผิด จึงกล่าวได้ว่า อุปาทานแบ่งเป็น ๒ ประเภทโดยย่อ คือ ความยึดมั่นในกามคุณที่น่าพอใจ และความยึดมั่นในความเห็นผิด จะเห็นได้ว่าที่ตั้งของความยึดมั่นทั้ง ๒ อย่างนี้ คือ รูปขันธ์ และนามขันธ์

รูปขันธ์และนามขันธ์ที่เป็นสิ่งทำให้เกิดความยึดมั่น กล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ เป็นอารมณ์ของความยึดมั่น ชื่อว่า อุปาทานขันธ์ ประกอบด้วยรูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์^{๑๖๓} รูปขันธ์เป็นกองรูป เวทนาขันธ์เป็นต้นเป็นกองนามหรือนามขันธ์ เช่นคำกล่าวนี้ สัตว์โลกที่มีใจครองทั้งหมดนั้นเป็นกองรูป หรืออุปาทานขันธ์กองหนึ่ง ส่วนนามขันธ์ประกอบไปด้วยจิต คือ ผู้รู้ ทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ทางทวาร ๖ ด้วยการเห็น ได้ยิน ฯลฯ และเจตสิก คือ สภาวะธรรมที่ปรุงแต่งจิตให้เศร้าหมองหรือหมดจด ดังนั้น สภาวะที่เป็นนามก็จัดเป็นอุปาทานขันธ์

อนึ่ง นามขันธ์ซึ่งไม่เป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่น ได้ชื่อว่า ขันธ์ ไม่เป็นอุปาทานขันธ์ ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ที่ประกอบรวมกับมรรคจิต และผลจิตอันเป็นฝ่ายโลกุตตระ

อุปาทานขันธ์อันเกิดจากการรับรู้อารมณ์ทางอายตนะ ๖ นั้นได้กล่าวแล้วในบทที่ ๒ ดังนั้นจึงละไว้ในบทนี้ เพียงแต่ต้องการย้ำให้เห็นว่า อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกขสัจ^{๑๖๔} ที่เหมาะสมจะยกขึ้นเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ดังที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ “ทุกขสัจเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้” ตามความเป็นจริงด้วยวิปัสสนาปัญญาที่พัฒนาเป็นมรรคญาณ อีกทั้งตรัสระบุว่าปัญญาที่เกิดจากการกำหนดรู้ทุกขสัจเป็นสัมมาทิฎฐิ ดังที่ได้อธิบายแล้วในเรื่องสัมมาทิฎฐิ

สรุปว่า ทุกขสัจ เป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ตามความเป็นจริง เป็นของแท้ เป็นของไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น คือ สภาพที่เดือดร้อนอันเกิดจากการบีบคั้นแห่งทุกข์ที่มีปัจจัยปรุงแต่ง ความทุกข์

^{๑๖๓} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๓๗๓/๔๒๑.

^{๑๖๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๒/๑๖๖., ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๑/๘๖.

ในการมีภพใหม่ การเกิด แก่ เจ็บ ตาย ฯลฯ นั้นล้วนมีเหตุมาจากอุปาทานชั้น ๕ ดังนั้น รูปนามที่ประกอบกันเป็นอุปาทานชั้น ๕ คือ ตัวทุกข์ คือ ทุกขเวทนาจึงเป็นทุกข์สัง

๓.๔.๒.๒ สมุทยสัง^{๑๖๕} ความจริง คือ เหตุให้เกิดทุกข์ หมายถึง ธรรมชาติที่ประมวลเอาทุกข์ทั้งหลายไว้ แล้วเป็นเหตุให้ทุกข์ปรากฏเกิดขึ้น และกักขังสัตว์ไว้มิให้พ้นไปจากสังสารทุกข์ พระพุทธองค์ได้ตรัสถึงเหตุให้เกิดทุกข์ว่า:-

ภิกษุทั้งหลาย อริยสัง^{๑๖๕}ที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์นี้ คือ ตัณหาที่ก่อให้เกิดภพใหม่ ประกอบด้วยความยินดีพอใจที่ทำให้เกิดเพิลิตเพิลินภพ และอารมณ์นั้น ๆ กล่าวคือ ความพอใจในกามคุณ (กามตัณหา) ความพอใจโดยเห็นว่าภพเที่ยง (ภวตัณหา) และความพอใจโดยเห็นว่าภพขาดสูญ (วิภวตัณหา)

ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ทั้งปวง เริ่มตั้งแต่การเกิดในภพใหม่ ไปจนถึงทุกข์ที่เนื่องด้วยอุปาทานชั้น ๕ ความเข้าใจเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์จึงเป็นสิ่งจำเป็นเพื่อการขจัดทุกข์ พระผู้มีพระภาคทรงตรัสรู้เหตุให้เกิดทุกข์ได้ด้วยพระองค์เอง จึงสามารถขจัดทุกข์ให้หมดสิ้นได้ด้วยการจัดสาเหตุ คือ สมุทัย อันได้แก่ ตัณหา ความทะยานอยากในกามคุณ^{๑๖๖} ตามธรรมดาปุณฺณเมื่อเห็น รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และสภาพธรรมต่าง ๆ มาปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจแล้ว ตัณหา คือ ความยินดีพอใจในอารมณ์นั้น ๆ ย่อมเกิดขึ้น^{๑๖๗}

๑. ความยินดีติดใจในรูปารมณฺ์ เรียกว่า รูปตัณหา
๒. ความยินดีติดใจในสัททารมณฺ์ เรียกว่า สัททตัณหา
๓. ความยินดีติดใจในคันธารมณฺ์ เรียกว่า คันธตัณหา
๔. ความยินดีติดใจในรสารมณฺ์ เรียกว่า รสตัณหา
๕. ความยินดีติดใจในโผฏฐัพพารมณฺ์ เรียกว่า โผฏฐัพพตัณหา
๖. ความยินดีติดใจในธัมมารมณฺ์ คือ สภาพธรรมต่าง ๆ เรียกว่า ธัมมตัณหา

ดังนั้นตามนัยพระสูตร สมุทยสัง^{๑๖๕}จะ ได้แก่ ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา^{๑๖๘}

^{๑๖๕} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๔/๕๓-๕๔., ดุรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๓/๑๖๗-๑๖๙., ดุรายละเอียดในที่.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๐/๓๒๙-๓๓๑.

^{๑๖๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๖๕/๑๖๗.

^{๑๖๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๖/๙๑.

^{๑๖๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๑/๘๖., ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๐/๕๐๐-๕๐๑.

กามตัณหา คือ ความยินดีติดใจในอารมณ์ ๖ มีรูปารมณ์ เป็นต้น และติดอยู่ใน อารมณ์ ๖ นั้นด้วย แต่ไม่ประกอบด้วยสัสสตทิวฏฐิ (เห็นว่าเที่ยง) และอุทเทททิวฏฐิ (เห็นว่าขาดสูญ)

ภวตัณหา ได้แก่ตัณหา คือ ความยินดีติดใจในอารมณ์ ๖ ที่เป็นไปพร้อมด้วย สัสสตทิวฏฐิ คือ เห็นว่าเที่ยง หมายถึง ผู้ที่มีความเห็นว่า รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และสภาพธรรมต่าง ๆ ที่ตนได้รับอยู่นี้ ตั้งอยู่เป็นนิจ ไม่สูญหาย ไม่เข้าใจว่ามีการเกิดดับ

มีความยินดีติดใจในกามภพ คือ การได้เกิดเป็นมนุษย์และเทวดา

มีความยินดีติดใจในรูปภพ คือ การได้เกิดเป็นรูปพรหม

มีความยินดีติดใจในอรูปภพ คือ การได้เกิดเป็นอรูปพรหม

มีความยินดีติดใจในฉานสมาบัติ คือ การได้รู้ปรมาณ อรูปปรมาณ

มีความยินดีติดใจในสัสสตทิวฏฐิ เห็นว่าสัตว์ทั้งหลายมีตัวตนอยู่ และตัวตนนี้ไม่สูญหาย ตัวตนที่อยู่ในร่างกายมนุษย์เมื่อตายแล้ว ตัวตนนั้นก็ไปเกิดเป็นมนุษย์อีก ตัวตนที่อยู่ในร่างกายสัตว์เดรัจฉานก็เช่นเดียวกัน เมื่อตายแล้วก็ไปเกิดเป็นสัตว์นั้น ๆ อีก

วิภวตัณหา ได้แก่ตัณหา คือ ความปรารถนาในการขาดสูญ ความยินดีติดใจในอารมณ์ ๖ ที่เป็นไปพร้อมด้วยอุทเทททิวฏฐิ หมายถึง ผู้มีความเห็นว่า สิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหลายในโลกนี้มีตัวตนอยู่ และตัวตนนี้ไม่สามารถตั้งอยู่ได้ตลอด ย่อมสูญหายไป แล้วมีความยินดีติดใจในอารมณ์นั้น หรือมีความเห็นว่า ไม่มีใครทั้งสิ้น เมื่อตายแล้วก็สูญหายไปไม่เกิดอีก แล้วมีความยินดีติดใจในความเห็นนั้น

สรุปได้ว่า เหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ คือ ตัณหา ประกอบด้วยความยินดีพอใจในกามคุณ ยินดีพอใจในภพโดยเห็นว่าภพเที่ยง ภพขาดสูญ ต่อเมื่อมีเหตุปัจจัยพร้อมมูล ตัณหาย่อมเกิดขึ้น โดยปรารถนาสภาพน่ายินดีพอใจ ซึ่งบุคคลมิได้ยังเห็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง

๓.๔.๒.๓ นิโรธสัง^{๑๖๙} ความจริง คือ ความดับทุกข์ หรือ ธรรมที่เป็นความดับทุกข์ ได้แก่ พระนิพพาน การดับทุกข์นั้น หมายถึง ดับสมุทัย เพราะทุกข์เป็นผล สมุทัยเป็นเหตุ เมื่อดับผล ก็ต้องดับเหตุแห่งทุกข์ คือ สมุทัย การเจริญวิปัสสนาภาวนาเพื่อให้เกิดวิปัสสนาญาณ และมรรคญาณ ป้องกันไม่ให้ตัณหามีโอกาสเกิดขึ้นมาได้ เปรียบเหมือนความมืดย่อมถูกแสงสว่างจัดได้ ฉะนั้นตัณหาย่อมถูกขจัดได้ด้วยอรหัตตมรรคญาณ ฉะนั้น เมื่อตัณหาดับ รูปนามที่ก่อให้เกิดภพใหม่ก็เกิดขึ้นไม่ได้ ความดับไปของตัณหาทั้งหมดมีผล คือ ความดับทุกข์ จัดเป็นนิโรธสัง

^{๑๖๙} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๕/๕๔., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๔/๑๖๙-๑๗๑., ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๑/๓๓๒-๓๓๔.

ความดับตัณหาด้วยอหัตตมรรคนี้ เป็นการดับไปโดยสิ้นเชิงอย่างสูงสุดทั้งกามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา ยังมีการดับในระดับรอง ๆ ลงมาอีก คือ อนาคามีมรรคดับกามตัณหา โดยสิ้นเชิง สกทาคามีมรรคดับกามตัณหาอย่างหยาบ และโสดาปัตติมรรคดับกามตัณหาที่ส่งผลให้เกิดในอบายภูมิ โลกุตตรมรรคสามอย่างหลังนี้ สามารถดับตัณหาได้เพียงบางส่วนเท่านั้น^{๑๗๐}

พระพุทธองค์ทรงแสดงว่า ตัณหาเกิดขึ้นในใจ และดำรงอยู่ในรูปนามที่น่ายินดีพอใจ มี ทวาร ๖ อารมณ์ ๖ วิญญาณ ๖ เป็นต้น ต่อมาในนิโรธสังคี่ทรงแสดงว่าตัณหาดังกล่าวถูกละได้ และดับที่รูปนามเหล่านั้น กล่าวคือ เมื่อผู้ปฏิบัติหยั่งเห็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง วิปัสสนาย่อม ละตัณหาได้ในขณะนั้น โดยปราศจากความพอใจรูปนามที่กำลังประสพอยู่ เริ่มจากทวารอันเป็นที่ ปรากฏของอารมณ์ อารมณ์ที่มากระทบทวาร วิญญาณที่รับรู้ทางทวารทั้ง ๖ สัมผัสที่เป็นการ กระพอกกันของอายตนะภายในและภายนอก เวทนาอันเป็นผลจากการสัมผัส สัญญาที่จำได้หมายรู้ และอสัญเจตนาอันเป็นการกระทำโดยเจตนา หลังจากนั้นจึงเกิดตัณหา คือ ความอยากในสิ่งนั้น ๆ แล้วเกิดวิตก คือ การเริ่มต้นของความคิดสิ่งที่ตนชอบใจ และตามด้วยวิचार คือ การวนเวียนคิดถึง สิ่งนั้น ๆ ซ้ำแล้วซ้ำเล่า อุบัติการณ์ของตัณหาที่พอใจในทวารและอารมณ์ เป็นต้น ย่อมถูกกำจัดได้ ด้วยการเจริญสติปัฏฐาน ผู้ปฏิบัติธรรมสามารถกำหนดสภาวะเห็น เป็นต้น ที่ปรากฏทางทวาร ต่าง ๆ ในแต่ละขณะ และได้รู้เห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ไม่มีตัวตนในสภาวะธรรมเหล่านั้น เขาจะ ไม่หลงผิดไปว่าสภาวะธรรมเหล่านั้นเป็นของเที่ยง เป็นสุขและมีตัวตน ย่อมหลุดพ้นจากอวิชชาที่ หลงผิดได้ชั่วขณะ อีกทั้งความเพิลิตเพิลินก็ไม่เกิดขึ้น นี่เป็นการขจัดตัณหาได้ชั่วขณะ เมื่อไม่มี ตัณหาและอุปาทาน เจตนาที่จะทำกรรมก็เกิดขึ้นไม่ได้ ซึ่งเป็นเหตุให้วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา ที่เป็นผลต่อเนื่องจากการประกอบกรรมก็ไม่มีโอกาสเกิดขึ้น ด้วยกระบวนการ อย่างนี้เป็นารดับชั่วคราวของตัณหาซึ่งเป็นตถังคินิโรธ กระทั่งเกิดวิปัสสนาญาณที่ยังลึกขึ้น ตัณหาย่อมถูกกำจัดได้ด้วยมรรคญาณตามลำดับความหยาบ และละเอียด ในที่สุดย่อมถูกกำจัด ด้วยอหัตตมรรคญาณ ซึ่งเป็นสมุจเฉทนิโรธ

สรุปได้ว่านิโรธสังคี่ คือ การดับสนิทของตัณหา ซึ่งทำให้สังขารทุกข์หมดสิ้นไปด้วย การรู้ เห็นสังขญาณในขณะบรรลุลोकุตตรมรรค เริ่มจากขณะที่ได้บรรลุสังขารูปกษญาณแล้ว ปัญญาจะ พัฒนาขึ้นมาตามลำดับ โดยการหยั่งเห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วของรูปนาม จนในที่สุดรูปนาม อันเป็นอารมณ์ที่บุคคลกำหนดรู้ และจิตที่รับรู้ได้เข้าสู่ภาวะที่ดับสนิท จึงเรียกความดับของตัณหา ว่า “นิโรธสังคี่”

^{๑๗๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), ธรรมจักกัปปวัตตนสูตร, แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์, หน้า ๒๓๘.

๓.๔.๒.๔ มรรคสัง^{๑๗๑} ความจริง คือ ทางสู่ความดับทุกข์ คือ ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงความดับทุกข์ เป็นข้อปฏิบัติที่นำสัตว์ให้ออกจากทุกข์ เป็นธรรมที่ทำให้แจ้งแทงตลอดในอริยสัง ๔ คือ ทำให้ถึงพระนิพพาน

ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ขณะที่กำหนดนามรูปซึ่งเป็นตัวทุกข์ อันเป็นอารมณ์ในการเจริญสติปัฏฐานนั้น ชื่อว่ามีกิจในการกำหนดรู้ทุกข์ เมื่อกำหนดรูปรูปนามที่กำลังปรากฏอยู่เป็นปัจจุบันอารมณ์นั้น อภิขณาและโทมนัส คือ ความยินดียินร้าย เกิดขึ้นไม่ได้ในขณะนั้น ชื่อว่า มีกิจในการละสมุทัย ขณะที่กำหนดรู้รูปนามอย่างต่อเนื่องติดต่อกันอยู่เสมอ นั้น รู้ทุกข์มากขึ้นเท่าใดก็ละสมุทัยมากขึ้นเท่านั้น การละสมุทัยนั่นเอง ชื่อว่า มีกิจในการทำนิจให้แจ้ง และในการกำหนดรู้ทุกข์นั่นเอง ชื่อว่า กำลังทำกิจในการเจริญมรรคไปพร้อม ๆ กันด้วย และขณะนั้น ศีล สมาธิ ปัญญา ได้ดำเนินไปพร้อมกันในอารมณ์สติปัฏฐานนั้น ชื่อว่า เป็นการปฏิบัติ ศีล สมาธิ ปัญญา ไปพร้อม ๆ กัน

บุคคลใดเมื่อเจริญสติปัฏฐาน จนเกิดปัญญาเข้าไปรู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัง ๔ แล้ว จะทำลายวิปัสสนาธรรมที่มีอยู่ในจิตสันดานเสียได้ รู้เรื่องเหตุผลของสภาวะธรรมตามความเป็นจริง สามารถเข้าถึงนิพพานอันเป็นความสันติสุข และรู้ถึงข้อปฏิบัติที่ถูกต้อง อันเป็นหนทางนำไปสู่ความดับทุกข์^{๑๗๒}

๑. ปัญญาที่รู้ทุกข์ ย่อมละวิปัสสนาธรรม ๔ ได้ คือ เห็นว่ารูปนามขันธ ๕ นี้ มีความสวຍ ความสุข มีความเที่ยง และเป็นตัวตนของเรา

๒. ปัญญาที่รู้สมุทัย ย่อมละความเข้าใจผิดในเหตุผลของสภาวะธรรม เช่น เคยเข้าใจว่าขันธนี้เป็นสัตว์บุคคลตัวตนเราเขา มีภาวะผู้สร้างผู้ดับบันดาลให้เกิดขึ้น บัดนี้ความเข้าใจผิดเช่นนั้นไม่มีอีกแล้ว มีแต่นามรูปที่เกิดขึ้น และเป็นไปตามเหตุปัจจัย

๓. ปัญญาที่รู้นิโรธ ย่อมละความเข้าใจผิด ในสิ่งที่ไม่ใช่นิพพานว่าเป็นนิพพาน

๔. ปัญญาที่รู้มรรค ย่อมละความยึดถือในข้อปฏิบัติที่ผิด ซึ่งไม่ใช่ทางที่เป็นไปเพื่อพระนิพพาน ว่าเป็นทางปฏิบัติที่เป็นไปเพื่อพระนิพพาน อันเป็นธรรมที่ดับทุกข์ ดังมีมาในพระวินัยปิฎก มหาวรรค ปัญจวัคคียกถาว่า

^{๑๗๑} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๖/๕๕-๕๖., ดุรายละเอียดยใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๔/๑๖๙-๑๗๑.

ดุรายละเอียดยใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๑/๓๓๒-๓๓๔.

^{๑๗๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๔/๓๓๘-๓๔๐.

ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกขอริยสัจ คือ แม้ความเกิดก็เป็นทุกข์ แม้ความแก่ก็เป็นทุกข์ แม้ความเจ็บก็เป็นทุกข์ แม้ความตายก็เป็นทุกข์ ความประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานขันธ์ ๕ ก็เป็นทุกข์

ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกขสมุทยอริยสัจ คือ ตัณหาอันทำให้เกิดอีก ประกอบด้วยความเพติดเพลินและความกำหนด มีปกติให้เพติดเพลินในอารมณ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา

ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกขนิโรธอริยสัจ คือ ความดับตัณหาไม่ให้เหลือด้วย วิราคะ ความสละ ความสละทิ้ง ความพ้น ความไม่อาลัยในตัณหา

ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้แหละ คือ

๑. สัมมาทิฐิ
๒. สัมมาสังกัปปะ
๓. สัมมาวาจา
๔. สัมมากัมมันตะ
๕. สัมมาอาชีวะ
๖. สัมมาวายามะ
๗. สัมมาสติ
๘. สัมมาสมาธิ^{๑๗๓}

สรุปความว่า การกำหนดรู้อารมณ์ทางทวาร ๖ ทำให้เข้าใจทุกข์สัจตามความเป็นจริง ซึ่งเป็นเหตุให้ละสมุทัยได้ชั่วคราว ทำให้เกิดความรู้แจ้ง และพัฒนาวิปัสสนามรรคให้เจริญ ด้วยเหตุนี้ ในทุกขณะที่ผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดรู้ธรรมทางทวาร ๖ จึงเป็นการกระทำเกี่ยวกับอริยสัจทั้ง ๔ อย่างไปพร้อม ๆ กัน คือ กำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัย ทำนิโรธให้แจ้ง และเจริญมรรคด้วยการปฏิบัติธรรมเช่นนี้ วิปัสสนามรรค ย่อมรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ และเมื่อวิปัสสนามรรค เจริญเต็มที่ โลกุตตรมรรคที่เห็นแจ้งพระนิพพาน ย่อมเกิดขึ้น ในขณะที่บรรลุมรรคนั้น โลกุตตรมรรคที่นำโดย สัมมาทิฐิได้ถูกพัฒนาจนสมบูรณ์เกิดขึ้น ๑ ขณะจิต ทำหน้าที่กำจัดตัณหา กำหนดรู้ทุกข์สัจตามความเป็นจริง รู้แจ้งความดับรูปนามและทำมรรคให้เจริญ จึงกล่าวได้ว่า โลกุตตรมรรคได้แทงตลอดอริยสัจ ๔ ไปพร้อมกัน

^{๑๗๓} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔/๒๑-๒๒.

๓.๕ อริยมรรคมีองค์ ๘^{๑๗๔}

๓.๕.๑ ความหมายของอริยมรรคมีองค์ ๘

อริยมรรค แปลว่า ทางอันประเสริฐอันเป็นทางแห่งความหลุดพ้น คือ พระนิพพาน ทางสายกลาง เป็นสิ่งที่ผู้ต้องการพ้นจากวัฏทุกข์ควรประพฤติปฏิบัติ เพื่อทำให้เกิดวิปัสสนาปัญญา และมรรคญาณ^{๑๗๕} ดังมีมาในมัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์ความว่า

“มัชฌิมาปฏิปทาอันเป็นปฏิปทาก่อให้เกิดจักขุ ก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน”^{๑๗๖}

อานิสงส์ของการเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ คือ

๑. ในทุกขณะที่ผู้ปฏิบัติธรรมเจริญสติกำหนดรู้รูปนาม เขาจะเป็นอิสระจากอวิชชาที่นำไปสู่การเห็นผิด นี่เป็นการดับทุกข์ชั่วคราวที่เรียกว่า ตัพพังนิโรธ^{๑๗๗}

๒. การอบรมวิปัสสนาญาณให้เกิดขึ้นตามแนวทางสัมมาทิฐิ วิปัสสนาปัญญาไม่ได้เกิดจากการตรีกตรองในขณะที่กำหนดรู้อารมณ์ แต่ย่อมเกิดขึ้นภายหลังจากการหยั่งรู้ของจิต ที่ได้อบรมไว้ดีแล้ว การรู้ทุกข์สังด้วยการรู้ตามสภาวะธรรมของรูปนาม จะทำให้หยั่งรู้อริยสัจอีก ๓ อย่างที่เหลือไปพร้อมกัน กระบวนการนี้เป็นการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ด้วยวิปัสสนาปัญญา

๓. ต่อเมื่อได้เจริญวิปัสสนาภาวนาด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ ความจริงที่ถูกปิดบังไว้ก็จะปรากฏให้เห็นด้วยวิปัสสนาญาณและมรรคญาณ อวิชชาที่เป็นอันถูกทำลายลงชั่วคราวด้วยวิปัสสนาญาณ และถูกทำลายลงถาวรด้วยมรรคญาณ

๔. ประการสุดท้าย คือ มัชฌิมาปฏิปทา อันได้แก่อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นทางในการดำเนินไปสู่ความดับทุกข์ คือ การรู้แจ้งพระนิพพาน โดยผู้ปฏิบัติธรรมจะหยั่งเห็นอริยสัจ ๔ ด้วยมรรคญาณ และสามารถรู้แจ้งพระนิพพานด้วยผลญาณ ซึ่งหมายถึง การดับทุกข์ทั้งมวลในที่สุด

๓.๕.๒ หลักธรรมของอริยมรรคมีองค์ ๘

อริยมรรคมีองค์ ๘ สรุปความได้เป็น ๓ หมวด^{๑๗๘}

๑. หมวดศีล ว่าด้วยการสำรวมตนไม่เปียดเบียนผู้อื่นทางกายและวาจาแบ่งออกเป็น

^{๑๗๔} ดูรายละเอียด ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕-๓๓๘.

^{๑๗๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ธรรมจักกัปปวัตตนสูตร, แปลโดย พระคันธสราภิกวรงค์, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๙๖.

^{๑๗๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๓/๓๑.

^{๑๗๗} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๕๘๐.

^{๑๗๘} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๘๕๙.

๑.๑ สัมมวาจา	การกล่าวชอบ
๑.๒ สัมมากัมมันตะ	การกระทำชอบ
๑.๓ สัมมาอาชีวะ	การเลี้ยงชีพชอบ

๒. หมวดสมาธิ ว่าด้วยความตั้งมั่นไม่ซัดส่าย แบ่งออกเป็น

๒.๑ สัมมาวายามะ	ความเพียรชอบ
๒.๒ สัมมาสติ	การระลึกชอบ
๒.๓ สัมมาสมาธิ	ความตั้งมั่นชอบ

๓. หมวดปัญญา ว่าด้วยการหยั่งเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริงแบ่งออกเป็น

๓.๑ สัมมาทิฐิ	ความเห็นชอบ
๓.๒ สัมมาสังกัปปะ	ความดำริชอบ

๑. อริยมรรคหมวดศีล

คำว่า ศีล ไม่ใช่แปลว่า “ปกติ” เพราะจิตของปุถุชนมักน้อมไปในอกุศล ปกติของกายและวาจาของผู้ไม่สำรวมตนด้วยศีลจึงน้อมไปสู่ความชั่ว ความหมายของศีลมี ๒ อย่าง คือ

ก. สภาพตั้งไว้ดี คือ ตั้งกายกรรมและวจีกรรมไว้เป็นอย่างดี หมายความว่า ผู้มีศีลย่อมไม่เบียดเบียนบุคคลอื่นทั้งทางกายและวาจา แม้บางคนจะให้ทานเพื่อช่วยเหลือผู้อื่น แต่ถ้ายังเบียดเบียนบุคคลอื่นอยู่ ก็ไม่ใช่ผู้ตั้งกายกรรมและวจีกรรมไว้ดี

ข. สภาพเข้าไปทรงไว้ คือ เป็นที่ตั้งของกุศลธรรมชั้นสูงยิ่ง ๆ ขึ้นไปอันได้แก่ สมาธิและปัญญา หมายความว่า ผู้ไม่มีศีลไม่อาจอบรมจิตให้เกิดสมาธิและปัญญาได้ เพราะเขามีความกังวลไม่สบายใจอยู่เสมอ

อนึ่ง พระธีรราชหมานี้ กล่าวถึงศีล ๒ ประเภท คือ^{๑๗๙}

ก. ปกติศีล ศีลโดยปกติ คือ ศีลที่รักษากันโดยปกติ แต่เป็นศีลพิเศษรักษาได้อย่างบริบูรณ์จริง ๆ ไม่ล่วงละเมิดแม้แต่ด้วยเห็นว่าเป็นศีล ๕ เป็นปกติของชาวโลก ไม่ว่าจะสมทานหรือไม่ก็ตาม ถ้ามองเว้นจากการผิดศีลย่อมได้รับผลดี ถ้ามองละเมิดก็ได้รับผลไม่ดี ศีลประเภทนี้เนื่องด้วยพระอริยบุคคลเป็นพิเศษ ท่านย่อมไม่ละเมิดศีลทั้งในภพนี้ และภพต่อไปจนถึงเวลาที่ดับขันธปรินิพพาน

ข. ภาวนาศีล แปลว่าศีลที่เกิดขึ้นในขณะที่เจริญวิปัสสนาภาวนา ได้แก่ ศีลของปุถุชนคนดี เว้นจากมลทิน คือ ความเศร้าหมองเพราะเป็นศีลที่บริสุทธิ์ยิ่งดั่งแก้วมณีโดยกำเนิดอันเจียรนัยดีแล้ว ย่อมเป็นปทัฏฐาน คือ เป็นบาทใกล้ชิดที่จะให้อรหัตตมรรค อรหัตตผลเกิดได้ง่าย ในเมื่อผู้นั้นได้เจริญวิปัสสนาภาวนา

^{๑๗๙} พระธรรมธีรราชหมานี้ (โชดก ญาณสิทธิ), วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๔๒๓-๔๒๖.

การจำแนกอริยมรรคหมวดศีล

๑.๑ สัมมาวาจา การกล่าวชอบ^{๑๘๐} คือ การงดเว้นจากวจีทุจริต ๔ อันได้แก่ การพูดเท็จ การพูดส่อเสียด การพูดคำหยาบ และการพูดเพ้อเจ้อ ไม่ใช่การพูดจาไพเราะอ่อนหวาน การพูดจาแสดงความเคารพต่อบุคคลอื่น ดังที่ชาวโลกประพจน์โดยทั่วไป ที่สำคัญในการเจริญสัมมาวาจา คือ เจตนางดเว้นจากวจีทุจริตจึงถือเป็นการรักษาศีล เมื่อผู้เจริญวิปัสสนาระลึกรู้อยู่กับรูปนาม กิเลสที่เป็นเหตุให้กล่าวมิชฌาวาจาก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ เป็นการระงับอนุสัยกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในจิตได้ชั่วคราว (ตทั้งคปหาน)

๑.๒ สัมมากัมมันตะ การกระทำชอบ^{๑๘๑} คือ การงดเว้นจากกายทุจริตทั้ง ๓ อันได้แก่ งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ งดเว้นจากการลักทรัพย์ และงดเว้นจากการประพฤติดินในกาม ไม่ใช่การแสดงความเคารพนอบน้อมต่อผู้ที่สูงกว่าตนในด้านคุณวุฒิหรือวัยวุฒิ

๑.๓ สัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีพชอบ^{๑๘๒} คือ การงดเว้นจากกายทุจริต ๓ และวจีทุจริต ๔ ที่เนื่องด้วยการเลี้ยงชีพ เช่น การขายสุรา อาวุธ ยาพิษ ไม่ใช่การขายสุรา เป็นต้น ที่ได้รับใบอนุญาตตามกฎหมาย โดยทั่วไปการลักทรัพย์ และการปล้นสะดมมักจะเกิดจากความต้องการทางเศรษฐกิจ จึงจัดเป็นมิชฌาอาชีวะ แต่ในกรณีที่เป็นการแก้แค้นหรือเพราะมีนิสัยขี้โมย ก็จัดเป็นมิชฌากัมมันตะ การประพฤติดินในกามส่วนมากไม่เกี่ยวกับการเลี้ยงชีพ แต่เป็นการล่อลวงหญิงเพื่อค้าประเวณี ก็ถือเป็นมิชฌาอาชีวะ

สรุปความว่า สัมมาอาชีวะจัดเป็นการปฏิบัติที่ประกอบด้วยเจตนางดเว้น (วิริตีเจตสิก) เหมือนสัมมาวาจา และสัมมากัมมันตะ ดังนั้น การหลีกเลี่ยงการหาเลี้ยงชีพที่ผิดจึงจัดเป็นสัมมาอาชีวะ การเจริญสัมมาอาชีวะนี้ทำได้ ๒ วิธี คือ ด้วยการรักษาศีล และด้วยการเจริญวิปัสสนาภาวนา เพื่ออบรมให้วิริตีเจตสิกในองค์มรรคมีการพัฒนาจนสมบูรณ์

๒. อริยมรรคหมวดสมาธิ จำแนกเป็น

๒.๑ สัมมาวายามะ การเพียรชอบ^{๑๘๓} คือ สัมมปปธาน ๔ อันได้แก่ ความเพียรเพื่อไม่ทำกุศลใหม่ ความเพียรเพื่อละอกุศลเก่า ความเพียรเพื่อทำกุศลใหม่ และความเพียรเพื่อเพิ่มพูนกุศลเก่า

^{๑๘๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๕/๑๒๖.

^{๑๘๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๕/๑๒๖.

^{๑๘๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๕/๑๒๖.

^{๑๘๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๕/๑๒๖.

ในขณะที่นักปฏิบัติเจริญสติรู้สภาวะธรรมปัจจุบันอารมณ์ที่เป็นกองรูป เวทนา จิต หรือสภาวะธรรม จัดว่าประกอบด้วยสัมมาวายามะอยู่ทุกขณะด้วยเหตุดังนี้ คือ

พยายามเพื่อไม่ทำกุศลใหม่ เพราะมิได้กระทำกุศลอย่างใดอย่างหนึ่งในขณะนั้น
 พยายามเพื่อละอกุศลเก่า โดยไม่ทำกุศลที่เคยทำมาก่อน
 พยายามเพื่อทำกุศลใหม่ โดยก่อให้เกิดวิปัสสนาปัญญาที่ไม่เคยเกิดมาก่อน
 พยายามเพื่อเพิ่มพูนกุศลเก่า โดยบรรลुวิปัสสนากุศลยิ่ง ๆ ขึ้นไป

สัมมาวายามะ เป็นความเพียรในการจดจ่อในสภาวะธรรมปัจจุบันเหมือนกำลังอันแรง ในการขว้างก้อนหินออกไปกระทบผนังดินเหนียว และฝังติดแน่น กล่าวคือ เวลาที่จับก้อนหินแล้ว ขว้างไปกระทบผนังดินเหนียวคนขว้างต้องใช้แรงในการขว้างพอสมควร ก้อนหินจึงจะพุ่งตรงไปกระทบผนังดินเหนียว แล้วจมลงในผนัง ถ้าแรงขว้างมีน้อย เมื่อก้อนหินพุ่งไปกระทบผนังแล้ว ย่อมตกลง ไม่อาจฝังลึกในผนังตามต้องการ สัมมาวายามะก็เหมือนกำลังอันแรงในการขว้างก้อนหิน ทำให้จิตจดจ่อไม่ซัดส่ายฟุ้งซ่าน ผนังดินเหนียวเหมือนสภาวะธรรมปัจจุบัน จิตเหมือนก้อนหินที่ ขว้างออกไป

๒.๒ สัมมาสติ คือ การระลึกชอบ^{๑๘๔} หมายถึง การกำหนดรู้สภาวะธรรม ๔ อย่าง อันได้แก่ กองรูป เวทนา จิต และสภาวะธรรมอย่างต่อเนื่อง มิใช่เป็นการรับรู้อารมณ์อื่นนอกจาก อารมณ์ทั้ง ๔ อย่างนี้ มีพระพุทธพจน์ถึงการระลึกชอบว่า:-

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัมมาสติคืออะไร ภิกษุในศาสนานี้

๑. ตามรู้ในกองรูปว่าเป็นกองรูปอยู่ มีความเพียรเพากิเลส มีปัญญาหยั่งเห็นมีสติ ข่มอภิชฌา และโทมนัสในโลกอยู่

๒. ตามรู้ในเวทนาว่าเป็นเวทนาอยู่ มีความเพียรเพากิเลส มีปัญญาหยั่งเห็น มีสติ ข่มอภิชฌา และโทมนัสในโลกอยู่

๓. ตามรู้ในจิตว่าเป็นจิตอยู่ มีความเพียรเพากิเลส มีปัญญาหยั่งเห็น มีสติ ข่มอภิชฌา และโทมนัสในโลกอยู่

๔. ตามรู้ในสภาวะธรรมว่าเป็นสภาวะธรรมอยู่ มีความเพียรเพากิเลส มีปัญญาหยั่งเห็น มีสติ ข่มอภิชฌา และโทมนัสในโลกได้ ...ภิกษุทั้งหลายนี้เรียกว่า สัมมาสติ”^{๑๘๕}

^{๑๘๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๕/๑๒๖.

^{๑๘๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๖.

การเจริญสติปัฏฐาน ๔ เป็นการระลึกถึงสภาวะธรรมที่ปรากฏในปัจจุบันขณะโดยปราศจากตัวตน เราของเรา บุรุษหรือสตรี ไม่มีสมมุติบัญญัติที่ขึ้นอยู่กับบุคคล กาลเวลาหรือสถานที่ มีเพียงสภาวะธรรมทางกาย และใจเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย เมื่อเกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปตามธรรมชาติ สติปัฏฐาน ๔ นี้ เป็นที่รู้จักกันแพร่หลาย ได้มีการอธิบายขยายความเกี่ยวกับอริยมรรคมีองค์ ๘ ไว้ในคัมภีร์อรรถกถาอีกหลายแห่ง ผู้วิจัยใคร่ขออย่าว่า สัมมาสติ หมายถึง สติปัฏฐาน ๔ นั้นเองผู้ต้องการจะทราบรายละเอียดของกองรูป เวทนา จิต และสภาวะธรรมขอให้ย้อนศึกษาจากมหาสติปัฏฐานสูตรโดยตรง

๒.๓. สัมมาสมาธิ คือ ความตั้งมั่นชอบ^{๑๘๖} ความตั้งมั่นชอบในเรื่องนี้เป็นสภาวะไม่ขัดส่ายฟุ้งซ่าน มีใจตั้งมั่นปราศจากนิวรณ์รบกวนจิตให้เศร้าหมองจัดเป็นขณิกสมาธิ

พระพุทธองค์ตรัสถึงความตั้งมั่นชอบว่า:-

ภิกษุทั้งหลาย ความตั้งมั่นชอบเป็นอย่างไร

ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. สังตจากกาม และอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่มีวิตกมีวิจารณ์ มีปีติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่

๒. เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไป บรรลุทุติยฌานที่มีความผ่องใสภายใน มีภาวะจิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติ และสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่

๓. เพราะปีติจางคลายไป มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ มีสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยกาย บรรลุตติยฌานที่พระอริยะทั้งหลายกล่าวสรรเสริญว่า ‘ผู้มีอุเบกขา มีสติอยู่ เป็นสุข’

๔. เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว บรรลุจตุตถฌาน ที่ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่.....ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ^{๑๘๗}

สรุป วิปัสสนาญาณิกที่เริ่มเจริญวิปัสสนาเป็นลำดับแรก โดยมิได้เจริญสมถภาวนาก่อนนั้นควรกำหนดรู้รูปนามมีธาตุ ๔ เป็นต้นก่อน แล้วอบรมให้เกิดวิปัสสนาขณิกสมาธิ ซึ่งมีอำนาจกำจัดนิวรณ์ได้เช่นเดียวกับอุปจารสมาธิ และเมื่อขณิกสมาธิมีกำลังกล้าแข็งขึ้น ก็จะเกิดวิปัสสนาปัญญาที่รู้เห็นรูปนามชัดเจนโดยปราศจากสมมุติบัญญัติใด ๆ คือ นามรูปปริจเฉทญาณ เป็นต้นตามคำอธิบายที่กล่าวมานี้ วิปัสสนาขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ จึงจัดเป็นสัมมาสมาธิ

^{๑๘๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๕/๑๒๖.

^{๑๘๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๗.

๓. อริยมรรคหมวดปัญญา จำแนกเป็น

๓.๑ สัมมาทิฐิ คือ ความเห็นชอบ^{๑๘๘} ความเห็นชอบนี้ไม่ใช่ เป็นความเข้าใจ ความผิดชอบชั่วดีในทางกฎหมาย เช่น ถ้าไปฆ่าหรือทำร้ายคนอื่น หรือไปขโมยของ ก็จะได้ติดคุก ได้รับโทษตามกฎหมาย เพราะคนในศาสนาอื่นหรือคนที่ไม่มีศาสนาก็เข้าใจเรื่องนี้ดี แต่เป็น ความเห็นชอบว่าเหล่าสัตว์มีกรรมเป็นสมบัติของตน กรรมมีจริง ผลกรรมมีจริง ทำได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว โลกนี้มีจริง เพราะถ้ามีกรรมก็ต้องมีผลกรรม มีโลกนี้ก็มีโลกหน้า ความเข้าใจดังกล่าวชื่อว่า กัมมัฏฐกตาสัมมาทิฐิ นอกจากนั้น ยังหมายความว่าปัญญาที่ยังเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริงในขณะที่เกิดวิปัสสนาญาณขั้นต่าง ๆ จนกระทั่งถึงมรรคญาณ ผลญาณ และปัจจเวกขณญาณ

สัมมาทิฐิที่เข้าใจกรรมและผลกรรม จัดเป็นความเห็นชอบขั้นพื้นฐานเพื่อก่อให้เกิด ความเพียรปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นจากวัฏสงสาร ความจริงศาสนาพุทธเน้นเรื่องกรรมว่า เหล่าสัตว์ มีกรรมเป็นสมบัติของตน มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นพวกพ้อง มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัยของตน เราทำกรรมอันใดที่ดีหรือชั่ว ย่อมได้รับผลของกรรมนั้น

สัมมาทิฐิ มี ๖ ชนิด^{๑๘๙} คือ

๑. กัมมัฏฐกตาสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบเกี่ยวกับกรรม
๒. ฌานสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบที่เกิดร่วมกับฌาน
๓. วิปัสสนาสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบที่เกิดร่วมกับญาณ
๔. มรรคสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบที่เกิดร่วมกับมรรคญาณ
๕. ผลสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบที่เกิดร่วมกับผลญาณ
๖. ปัจจเวกขณสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบการพิจารณากิเลสที่ละได้แล้ว

จะขอล่าวเฉพาะกัมมัฏฐกตาสัมมาทิฐิ ซึ่งหมายถึง ความเชื่อกฎแห่งกรรม ว่ากรรมและผลของกรรมมีจริง กฎแห่งกรรมมิได้ให้ผลในชาติปัจจุบันเท่านั้น แม้ในสังสารวัฏอันยาวนานนี้ ก็เป็นไปตามกฎแห่งกรรม มีความเห็นถูกต้องว่าทุกคนมีกรรมเป็นของตน กัมมัฏฐกตาสัมมาทิฐิ ไม่จำเป็นต้องเกิดจากปัญญาที่ยังเห็นสภาวะธรรม แต่อาจเกิดจากศรัทธา คือ ความเชื่อในคำสอนของผู้อื่น หรือจากการศึกษาจากพระไตรปิฎก กัมมัฏฐกตาสัมมาทิฐิ และการรักษาศีลนั้นเป็นพื้นฐานที่จำเป็นสำหรับการเจริญภาวนากุศล อีกทั้งจิตวิสุทธิ คือ ญาณสมาธิ และอุปปาสมาธิก็จัดเป็นพื้นฐานที่จำเป็นต่อการเจริญวิปัสสนาภาวนา สรุปได้ว่า ทางปฏิบัติเพื่อการหลุดพ้นที่เรียกว่า มรรค มี ๓ ขั้น คือ^{๑๙๐}

^{๑๘๘} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๙/๘๑-๘๓., ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๕/๑๒๖.

^{๑๘๙} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๐๒๐.

^{๑๙๐} Venerable Sayadaw Ashin U Jatila, **Dhamma Discourses**, Yangon: Mahasi Meditation Center, 2002, pp.153.

๑. มูลมรรค ทางปฏิบัติขั้นต้น คือ ศีลและสัมมาทิฐิ

๒. บุรพภาคมรรค ทางปฏิบัติขั้นกลางที่เกิดก่อนโลกุตตรมรรค คือ การปฏิบัติวิปัสสนาที่ประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ (วิปัสสนามรรค)

๓. โลกุตตรมรรค โลกุตตรธรรมในพระพุทธศาสนา คู่กับอริยผลมี ๔ ขั้น คือ โสตาปัตติมรรค สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค และอรหัตตมรรค โลกุตตรมรรคนี้เป็นชื่อรวมของสัมมาทิฐิ

คำว่า มูล หมายถึง ราก หรือหลัก มรรค หมายถึงขจัดด้วยการประหาร เมื่อรวมสองคำเข้าด้วยกันเป็น มูลมรรค จึงมีความหมายว่า รากอันมีคุณลักษณะแห่งการกำจัด หรือชนะด้วยการประหาร รากยังอาจถือเป็นปัจจัยพื้นฐานที่จะเข้าถึงธรรม^{๑๔๑} หรือการบรรลุมรรคผลนิพพาน ปัจจัยพื้นฐาน คือ การมีความเชื่อในผลของกรรม บุคคลจะต้องเชื่อในกุศลกรรมและอกุศลกรรม และต้องยอมรับคำสอนที่ว่า กรรมดียอมให้ผลดี กรรมชั่วยอมให้ผลชั่ว คำสอนนี้เรียกว่ากัมมัฏสาสัมมาทิฐิ^{๑๔๒} กล่าวอีกอย่างหนึ่งได้ว่า ผลของการกระทำความดีเป็นสมบัติของผู้กระทำ ดังคำกล่าวที่ว่า บุคคลหว่านพืชเช่นใดย่อมได้รับผลเช่นนั้น^{๑๔๓}

กัมมัฏสาสัมมาทิฐิ อาจเรียกว่าเป็นมูลมรรค เพื่อจะเข้าใจให้ถ่องแท้ในมรรคผลญาณ ปัจจัยพื้นฐาน คือ ความเชื่อในคำสอนเรื่องกรรมและผลของกรรม คำว่า มรรค มีลักษณะเฉพาะเป็นการขจัด หรือทำลายความสงสัย หรือความไม่เชื่อ และทางดำเนินสู่วิถีแห่งบุรพภาคมรรค

เมื่อชาวพุทธทำบุญครั้งใด ก็มักอธิษฐานขอให้บรรลุพระนิพพานโดยเร็วพลัน แต่จุดมุ่งหมายสูงสุดนี้ไม่สามารถบรรลุได้ด้วยการตั้งความปรารถนาอย่างเดียว เพราะกุศลส่วนใหญ่ มักจะส่งผลให้เกิดในภพที่สูงขึ้น เพื่อให้มีโอกาสปฏิบัติธรรมเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งเป็นหนทางสายเดียวที่จะนำไปสู่พระนิพพานได้ เราจึงไม่ควรรอให้ถึงชาติหน้า แต่ควรเริ่มทำความเพียรเพื่อให้ถึงความหลุดพ้นในชาตินี้ ความหลุดพ้นจะสำเร็จได้ด้วยอาศัยการเข้าถึงโลกุตตรมรรค โลกุตตรมรรคก็ต้องมีวิปัสสนามรรคเป็นพื้นฐาน และวิปัสสนามรรค ก็ต้องมีพื้นฐานที่ประกอบด้วย ศีล และกัมมัฏสาสัมมาทิฐิ

ดังได้กล่าวแล้วว่า ในบรรดามรรคทั้ง ๓ ขั้นนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมจะต้องเริ่มจากการเจริญมรรคขั้นต้นที่ประกอบด้วยกัมมัฏสาสัมมาทิฐิและศีลวิสุทธิก่อน หลังจากนั้นควรเจริญธาตุกรรมฐานเพื่อให้เกิดวิปัสสนาขนิมิตสมาธิอย่างต่อเนื่อง ไม่ส่งจิตไปหาอารมณ์ภายนอก เมื่อจิตจดจ่อ

^{๑๔๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๙/๘๒-๘๔.

^{๑๔๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๙/๘๑.

^{๑๔๓} Venerable Sayadaw Ashin U Jatila, **Dhamma Discourses**, pp.158.

อยู่กับสภาวะธรรมปัจจุบัน ก็เกิดจิตวิสุทธิ สามารถยังวิปัสสนาจรคให้เกิดขึ้น ความเพียรที่กำหนดสภาวะพองยุบ สภาวะนั่ง สภาวะคิดฟุ้งซ่าน หรือสภาวะเจ็บปวดเป็นต้น คือ สัมมาวายามะ สติที่ระลึกรู้กองรูป เวทนา จิต และสภาวะธรรมตามหลักสติปัฏฐาน ๔ คือ สัมมาสติ ความตั้งมั่นของจิตในสภาวะธรรม คือ สัมมาสมาธิ หรือวิปัสสนาขณิกสมาธิ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และ สัมมาสมาธิ ทั้งสามอย่างนี้จัดอยู่ในหมวดสมาธิของอริยมรรค

การหยั่งเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง ชื่อว่า สัมมาทิฐิ ปัญญาที่เห็นความแตกต่างระหว่างรูปกับนาม ชื่อว่า ทิฐิวิสุทธิ หลังจากนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมจะเกิดปัญญาหยั่งเห็นความเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันของรูปและนาม เช่น การรู้เกิดจากจิตที่ต้องการรู้ การเหี่ยยเกิดจากจิตที่ต้องการเหี่ยย การเห็นเกิดขึ้นได้เพราะมีประสาทตาและรูป การได้ยินเกิดได้เพราะมีประสาทหูและเสียง ความสุขมีได้เพราะทำกรรมดีมาก่อน เป็นต้น

เมื่อปฏิบัติต่อไปดังนี้ผู้ปรารถนาความเพียรจะเกิดปัญญาหยั่งเห็น การเกิดดับของสภาวะธรรม ที่ทำให้เห็นประจักษ์ความไม่เที่ยงของรูปนาม เมื่อเขาได้รู้เห็นความเกิดดับของรูปนามติดต่อกันตลอดเวลา เช่นนี้ ก็จะรู้เห็นความทุกข์ที่น่ายกแล้ว และความไม่มีแก่นสารของสรรพสิ่ง การเห็นประจักษ์ในสิ่งเหล่านี้ คือ สัมมาทิฐิ

๓.๒ สัมมาสังกัปปะ คือ ความดำริชอบ^{๑๙๔} โดยองค์ธรรมได้แก่ วิตกเจตสิก หมายถึง การยกจิตเข้าไปสู่สภาวะธรรมปัจจุบันอย่างแม่นยำ

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัมมาสังกัปปะเป็นไฉน ความดำริในการออกจากกามความดำริในการไม่ปองร้าย ความดำริในการไม่เบียดเบียน นี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ”

สัมมาสังกัปปะแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. ความดำริในการออกจากกาม (เนกขัมมสังกัปปะ) คือ ความดำริในการทำบุญกุศลทั้งหมดในพระพุทธศาสนา อันเป็นทาน ศีล หรือภาวนาในขณะนั้นจิตของผู้ทำย่อมปราศจากความพอใจในกามคุณที่เป็นรูป เสียง กลิ่น รส หรือสัมผัส การเจริญวิปัสสนาภาวนานับเข้าในข้อนี้

๒. ความดำริในการไม่ปองร้าย (อพยาบาทสังกัปปะ) คือ ความดำริในการประกอบด้วยเมตตา มีความปรารถนาดีอย่างจริงใจต่อผู้อื่น โดยไม่หวังผลตอบแทน

๓. ความดำริในการไม่เบียดเบียน (อวิหิงสาสังกัปปะ) คือ ความดำริในการประกอบด้วยความกรุณา อยากช่วยเหลือผู้อื่นที่ประสบทุกข์ภัยให้เป็นสุข

^{๑๙๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๕/๑๒๖.

ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ผู้ปรารถนาความเพียรจะต้องประกอบด้วยองค์มรรค ๕ ประการ คือ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ในหมวดสมาธิ และสัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ ในหมวดปัญญา เพราะเหตุนี้ในคัมภีร์อรรถกถาจึงเรียกองค์มรรคทั้ง ๕ ประการนี้ว่า การกมรรค เป็นมรรคที่ทำงาน ส่วนองค์มรรคอีก ๓ ประการที่เหลือซึ่งได้แก่ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาวายามะ จัดอยู่ในหมวดศีลซึ่งผู้ปฏิบัติธรรมจำเป็นต้องรักษาให้บริสุทธิ์ก่อนเริ่มปฏิบัติ และในขณะปฏิบัติ ทั้งนี้เพราะการปฏิบัติธรรมยังมีส่วนช่วยพัฒนาให้ศีลบริสุทธิ์ยิ่งขึ้น กล่าวคือ เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมยังเห็นไตรลักษณ์ของรูปนามตามความเป็นจริง ความชอบหรือไม่ชอบในสภาวะธรรมนั้นย่อมไม่เกิดขึ้น ความต้องการจะกล่าวเท็จด้วยความชอบหรือไม่ชอบสภาวะธรรมนั้นย่อมไม่มี ในทำนองเดียวกัน ความต้องการที่จะพูดส่อเสียดหรือเพ้อเจ้อก็ไม่มีเช่นกัน ดังนั้นการละเมิดมิฉาวาจาจึงไม่เกิดขึ้น ส่วนการละเมิดศีลข้ออื่น ๆ เช่น การฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ และทำผิดประเวณี หรือประกอบอาชีพอหุจริต ก็ไม่อาจเกิดขึ้นเช่นเดียวกัน ดังนั้น ตลอดเวลาที่ผู้ปฏิบัติธรรมเจริญสติระลึกรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ ย่อมพัฒนาไปพร้อมกันกับสัมมาทิฐิ จึงกล่าวได้ว่าในทุกขณะที่ผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดรู้สภาวะพองยุบ นั้ง กระบองสัมผัส คิด ปวด เมื่อย ร้อน เห็น ได้ยิน ฯลฯ เขาย่อมพัฒนาองค์มรรคทั้ง ๘ ไปพร้อม ๆ กัน

สรุปว่า การเจริญมรรค ๘ หมายถึง การยังมรรค ๘ ให้เกิดขึ้นในชั้นธัมมทานของตน ถ้าผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาปรารถนาเป็นพระอริยะ ผู้สามารถรู้ริยสัจ ๔ พร้อม ๆ กันนั้น พึงพยายามทำการเจริญวิปัสสนา เพื่อให้มรรคสังขังเกิดในชั้นธัมมทานของตน โดยนัยเดียวกันหากผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาต้องการให้โลกุตตรมรรคนั้นเกิดขึ้นในชั้นธัมมทานของตน พึงทำการมีสติรู้รูปนาม ในขณะที่รูปนามนั้นกำลังเกิด แล้วทำการเจริญโลกียวิปัสสนามรรค กล่าวคือ สัมมาทิฐิ เป็นต้นด้วย ก็สาเหตุที่ต้องเจริญเช่นนี้เพราะว่าขั้นที่เรียกว่า วิปัสสนามรรคย่อมเป็นเหตุธรรม ส่วนโลกุตตรมรรคจัดเป็นผลธรรม เมื่อใดผู้ปฏิบัติสามารถเจริญวิปัสสนามรรคให้บริบูรณ์จนกระทั่งถึงอนุโลมญาณได้แล้ว โลกุตตรมรรคนั้นก็จะเกิดขึ้นโดยอัตโนมัติ โดยไม่ต้องใช้แรงพยายามใด ๆ

บทสรุป ได้กล่าวถึงหลักธรรมที่สำคัญในการเจริญวิปัสสนาภาวนา และเกี่ยวข้องกับเนื้อหาในการวิจัย คือ วิถีจิตในการรับรู้ทางอายตนะ ๖ ของผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา ตั้งแต่เริ่มจนถึงขั้นบรรลุมรรคโดยศึกษาการดำเนินไปของวิถีจิตผ่านทางทวารและอายตนะ ๖ การกำหนดรู้การปรุงแต่งของจิต การกำหนดรู้สภาวะธรรม และสภาวะอารมณ์ที่มากระทบโดยมีหลักธรรมสำคัญในการประคับประคอง และสนับสนุนการกำหนดรู้จนถึงขั้นบรรลุมรรค

หลักธรรมสำคัญที่ผู้วิจัยยกขึ้นมาอธิบายโดยละเอียดนี้ เนื่องด้วยเป็นหลักธรรมที่สนับสนุนผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาในการกำหนดรู้อุปาทานชั้น ๕ ที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ กระทำได้ด้วยการระลึกรู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบันที่ปรากฏในขณะเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส กระบะสัมผัส และนึกคิด สามารถกำหนดรู้เริ่มจากอายตนะ ๖ ซึ่งเป็นบ่อเกิดของสภาวะธรรมดำเนินสู่วิปัสสนาภูมิได้สองช่องทาง คือ ๑.ทุกขสัง (เวทนา ตามหลักปฏิจจสมุปบาท) ที่ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนากำหนดรู้ อารัมมณะ คือ อารมณ์ที่ถูกรู้ เป็นสิ่งที่ควรกำหนดให้เข้าใจอย่างถ่องแท้ว่าตกอยู่ในไตรลักษณ์ ส่วนมรรคสังเป็นปัญญาที่เข้าใจทุกขสัง คือ สภาวะหยั่งรู้ เป็นธรรมที่ควรพัฒนา อริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อมพัฒนาได้ด้วยการกำหนดรู้ทุกขสัง และ ๒.สมุทยสัง (ต้นเหตุตามหลักปฏิจจสมุปบาท) จัดเป็นธรรมที่ควรละ และเมื่ออริยมรรคได้รับการพัฒนาเต็มที่แล้ว จึงจะรู้แจ้งพระนิพพานซึ่งเป็นธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ด้วยเหตุนี้ ในทุกขณะที่มีการกำหนดรู้ จะเกิดสติที่มีความเฉียบคม สติดังกล่าวนี้ มีหน้าที่ไม่ให้สัมปยุตธรรมทั้งหลายล่องลอยออกไปจากอารมณ์ หรือเคลื่อนย้ายไปจากอารมณ์ และมีหน้าที่ทำให้อารมณ์นั้นไม่หลุดไปจากจิตที่มีสติรู้ด้วย กิเลสที่เกิดขึ้นอย่างเฉียบคมนั้นได้ชื่อว่าเป็น สติสัมโพชฌงค์ ในฐานะที่เป็นสติธรรมทำให้เกิดมรรคสัง ดังนั้น ในทุกขณะที่กำหนดรู้สภาวะธรรมทางทวาร ๖ จึงเป็นการกระทำเกี่ยวกับอริยสังทั้ง ๔ ไปพร้อมกัน คือ กำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัย ทำนิโรธให้แจ้ง และเจริญมรรค ด้วยเหตุผลดังกล่าวนี้ ผู้วิจัยจึงเน้นหลักธรรม การเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ โพชฌงค์ ๗ อริยสัง ๔ และมรรคมีองค์ ๘ เป็นสำคัญ